

**T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı**

**KÜRESELLEŞME VE İNSAN HAKLARI SÖYLEMİNİN
YENİDEN İNŞASI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mert SARAÇOĞLU

DANIŞMANI: Doç. Dr. Tanju TOSUN

İZMİR-2009

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	5
GİRİŞ.....	7

BİRİNCİ BÖLÜM İNSAN HAKLARI SÖYLEMİNİN TARİHSEL TEMEL VE ÖNCÜLLERİ

1.1.GİRİŞ.....	12
1.2. SÖYLEMİN İNŞASINDA SOSYAL VE EKONOMİK DİNAMİKLER.....	13
1.2.1 Sanayi Devrimi ve Modernleşme Süreci.....	13
1.2.2. Siyasal Alan ile Toplumsal Alanın Ayrışması.....	14
1.3. SÖYLEMİN İNŞASINDA SİYASAL DİNAMİKLER.....	15
1.3.1. Kilise ve Aristokrasiye Karşı ‘Birey’.....	15
1.3.2. Ulus ve Ulus-Devletin Doğuşu.....	16
1.3.3. Yurttaşlık.....	17
1.4 SÖYLEMİN İNŞASINDA DIŞ DİNAMİKLER.....	19
1.5 İNŞA SÜRECİNDE İNSAN HAKLARI.....	20
1.5.1. Doğal Hukuk Teorisi.....	20
1.5.2. Eşitlik ve Özgürlük Sorunu.....	24

İKİNCİ BÖLÜM HAKLAR DİZGESİ VE SÖYLEMİNDE DÖNEMSEL ÇÖKÜŞ

2.1.GİRİŞ.....	26
2.2 SÖYLEMİN ÇÖKÜŞÜNDE SOSYAL VE EKONOMİK DİNAMİKLER.....	27
2.2.1. Eşitlik ve Özgürlük Uzlaşısında Tarihsel Kırılma.....	27
2.2.2. Şiddetli Yoksulluk ve Toplumsal Ayrışma.....	28
2.2.3. Ekonomik Bunalım.....	29
2.3 SÖYLEMİN ÇÖKÜŞÜNDE SİYASAL DİNAMİKLER.....	30

2.4 SÖYLEMİN ÇÖKÜŞÜNDE DIŞ DİNAMİKLER.....	31
2.5 ÇÖKÜŞ ETKİSİNDE İNSAN HAKLARI.....	32
2.5.1. Eski Bir Miras: Ayrımcılık.....	33
2.5.2. Yitirilen Bir İddia: Evrensellik.....	34
2.5.3. Soykırım Çağına Kalıtsal Dayanaklar.....	34

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM SOSYAL HAKLAR EKSENİNDE RESTORASYON

3.1 GİRİŞ.....	36
3.2 SÖYLEMİN RESTORASYONUNDA SOSYAL-EKONOMİK DİNAMİKLER...37	
3.2.1. Ekonomik Gelişimde Altın Çağ.....	37
3.2.2. Sosyal Haklar Temelinde Toplumsal Muhalefetin Yükselişi.....	38
3.2.3. Keynes'in Keşfi ve Refah Devleti.....	39
3.3 SÖYLEMİN RESTORASYONUNDA SİYASAL DİNAMİKLER.....	40
3.3.1. Soğuk Savaş ve Uluslararası Denge.....	41
3.3.2. Ulus-Devletin Yükselen Önemi.....	43
3.4 SÖYLEMİN RESTORASYONUNDA DIŞ DİNAMİKLER.....	45
3.5 TADİLAT UĞRAĞINDA İNSAN HAKLARI.....	45
3.5.1. İkinci ve Üçüncü Kuşak Hakların Tanınması.....	45
3.5.2. Haklar ve Ödevler Temelinde Vatandaşlık.....	47

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM İNSAN HAKLARI SÖYLEMİNDE KUŞAKLARDAN ARINMA VE TEMELE DÖNÜŞ

4.1 GİRİŞ.....	50
4.2 SÖYLEMİN YENİDEN İNŞASINDA SOSYAL - EKONOMİK DİNAMİKLER.51	
4.2.1. 1973 Petrol Krizi ve Uluslararası Ekonomik Bunalım.....	51
4.2.2. Sosyal Hak Talepli Toplumsal Muhalefetin Geri Çekilişi.....	53
4.2.3. Küresel Yoksulluk.....	55
4.3 SÖYLEMİN YENİDEN İNŞASINDA SİYASAL DİNAMİKLER.....	57

4.3.1. Soğuk Savaş Sonrası Yeni Uluslararası Düzen ve İşbölümü.....	57
4.3.2. Ulus-Devletin Dönüşümü.....	60
4.4 SÖYLEMİN YENİDEN İNŞASINDA DIŞ DİNAMİKLER.....	62
4.5 YENİDEN İNŞA SÜRECİNDE İNSAN HAKLARI.....	63
4.5.1. Sağlama Yükümlülüğünden Kaçınma Yükümlülüğüne Dönüş.....	63
4.5.2. İkinci Kuşak Hakların Devre Dışı Bırakılması.....	65
4.5.3. İdeolojik Arkaplan: Evrenselliğin Yeniden Keşfi.....	67
4.5.4. Sivil Toplum: Siyasal Alan-Toplumsal Alan Karşıtlığı.....	68
4.5.4.1. Kamusal Boşluğu İkame Eden Sivil Toplum Örgütleri.....	68
4.5.4.2. Sosyal Dayanışmadan Hayırseverliğe.....	69
4.5.5. Anayasal Vatandaşlığın Dönüşümü.....	71
4.5.5.1. Ulusal Aidiyetten Kopuş.....	72
4.5.5.2. Hukuksal Bir Statü Olarak Yurttaş Yerine Soyut İnsan.....	74
4.6 KÜRESEL İNSAN HAKLARI SÖYLEMİNİN YEREL BİR İZDÜŞÜMÜ BAĞLAMINDA TÜRKİYE'DEKİ SİVİL ANAYASA TARTIŞMALARI.....	75
SONUÇ.....	86
KAYNAKLAR.....	89

ÖNSÖZ

Lisans öğrenimimi D.E.Ü. Hukuk Fakültesi'nde tamamlayıp 2000 yılından itibaren yapmaya başladığım avukatlık mesleğim boyunca 'insan hakları' sorununun sayısız pratik örnekleriyle karşılaştım. Özellikle mesleğin ilk yıllarında, CMK (Ceza Muhakemeleri Kanunu) gereği zorunlu müdafilik uygulamasında gönüllü olarak sık sık görev aldım. Bu uygulama çerçevesinde, kendilerine müdafî atanması kanunen zorunlu tutulan özellikle çocuk şüphelilerin sıklıkla maruz bırakıldıkları insan hakları ihlallerine karşı onların savunmalarını üstlendim. Bana verilen 'savunma' görevi yasal haklarının sözcülüğünü yapmanın yanı sıra onları özellikle kolluk kuvvetlerinin hukuka aykırı uygulamalarına karşı korumaktı. Sözelimi, suç şüphesiyle gözaltına alınan 18 yaşından küçük bir çocuğun ifadesi ancak bir müdafî yardımıyla alınabilecek olduğundan Baro koordinasyonunda yapılan görevlendirmeye derhal o çocuğun bulunduğu karakola gidiyor ve savunması sırasında hazır bulunuyordum.

CMK müdafilik görevinde ve meslekte henüz yeni olduğum 2000'li yılların başında, gözaltına alınan şüphelilere yönelik insan hakları ihlallerinin bugüne oranla çok daha yaygın olduğunu söyleyebilirim. Bu yüzden, o yıllarda müdafilik görevi üstlendiğim soruşturmaların pek çoğunda, tanık olduğum çeşitli hak ihlalleri ile başa çıkmak zorunda kaldım. Ne var ki, benim ya da benimle aynı görevi yapan müdafî meslektaşlarımın başa çıkabilecekleri ihlaller yalnızca gözaltı süresiyle sınırlıydı. Şüpheli çocuklar birer 'şüpheli' olarak gözaltına alındıkları andan itibaren korunmaya değer bulunan 'insan hakları' gündeme geliyor ve gözaltı süresi boyunca da 'iş bize düşüyordu'. Oysa çoğu evsiz veya korumasız olan bu çocuklar hiç gözaltına alınmamış olsalardı 'insan hakları' onuruna mazhar olamayacaklardı. Bir diğer açıdan, gözaltı süresi boyunca birer 'insan' olarak kendilerine layık görülen bu 'haklar' bu sürenin sonunda adeta ortadan kalkıyor, görünmez oluyordu. Öylesine dramatik örnekler vardı ki, kimi çocuklar sığınabilecek bir yerleri olmadığı için soğuk geceleri nezarete geçirmeyi tercih ediyorlardı!

Evsiz çocukların hak ve özgürlük sahibi olabilecekleri sahayı karakolla (siyasal alanın sınırlarıyla) çevreleyip ait oldukları sokakta (toplumsal alanda) onları ‘özgür’ bırakan ‘insan hakları’ anlayışının çarpıklığı konusunda deneyim yoluyla yeterince ampirik bilgi edinmişim. Bununla birlikte, siyaset bilimine olan özel merakım, insan haklarına dair söz konusu anlayışın özellikle ‘küreselleşme’ olarak anılan süreçle beraber gündeme gelen bütünlüklü bir ideolojik-siyasal yönelimin bir parçası olduğu düşüncesinin gelişimine yardımcı oldu. Bu yönüyle tez çalışması, günümüzdeki ‘insan hakları’ algısını bir ‘söylem’ olmaktan çıkarıp gerçekten insani bir içeriğe büründürmenin olanakları üzerinde de durmaktadır.

Bu çalışmada –özellikle zaman darlığı ile ilgili sıkıntılara rağmen- bana gösterdiği sabır ve anlayış için tez danışmanım Doç. Dr. Tanju Tosun’a teşekkür etmek istiyorum.

Mert Saraçoğlu
Buca, 2009

GİRİŞ

1980’li yıllarla başlayıp ‘şimdiki’ zamanı da içine alan döneme ilişkin ‘küreselleşme’ yakıştırmaları, kendisine atfedilen çok sayıdaki çelişik anlamın analitik değeri bir yana, retorik açıdan oldukça zengin çağrışımlı bir kavramsal çekicilik taşıyor. Sözcüğün algıda canlandırdığı ‘küre’ imgesinden yola çıkacak olursak, gerek akademik, gerekse siyasal dilin kıvrak hamleleriyle istenilen hedefe yuvarlanıp yönlendirilmeye yeterince elverişli bir ‘biçimsel’ olanaktan söz edilebilir. Bu olanağın -bir hegemonya projesinin aracı olarak- son derece gelişkin bir dizi yöntemle değerlendirilmesi sonucu ‘küre’ biçiminin içeriği belirlediği örneklerden de...

Küre: “*Bütün noktaları merkezden aynı uzaklıkta bulunan bir yüzeyle sınırlı cisim.*”¹ Türk Dil Kurumu sözlüğünde yer alan bu tanım günümüz konjonktürüne uyarlanacak olursa, dünya sisteminde merkezin güncel gereksinimlerine uygun bir ‘çevre düzenlemesi’ yapılmakta olduğu yargısına aynı zamanda ‘geometrik’ bir haklılık kazandırmak mümkün olabilir. Erişilebilirlik, serbest dolaşım, bütünleşme, yönetim gibi yaygın klişelere ilişkin nesnel bir değerlendirme, bu ‘yeni dünya’ jargonunun merkez belirlenimli bir mesafe tayininden türetildiğini saptamakta güçlük çekmeyecektir.

Herhangi bir cisme ‘küresel’ bir biçim vermeye çalışıldığında yapılması gerekenin ‘uçları törpülemek’ olduğu açıktır. İçinde bulunduğumuz tarihsel evreyi kodlamak için tercih edilen ‘küreselleşme’ kavramının içeriği konusunda ortada bir anlaşma olduğundan söz etmek mümkün değilse de, ‘küreselleşme’ sürecinde egemen öznelerin bir tür törpü işlevinde ortaklaştığı söylenebilir. ‘Törpüleme’ etkinliği ABD öncülüğündeki militarist ‘doğrudan müdahale’ örneklerinin olağanlaşmasıyla *siyasal*, piyasa ekonomisi ile tanımlanan belirli bir iktisadi modele bağlı şablonların tekleştirilmesi ile *ekonomik*, tarihsel ve bütüncül arkaplandan soyutlanmak koşuluyla çağdaş birer mit ölçüsünde yüceltilen söylemlerin mutlaklaştırılması ile de *ideolojik* veçhelere bürünebilmektedir. Sözü edilen siyasal, ekonomik ve ideolojik düzeylerin

¹ <http://tdkterim.gov.tr/bts/?kategori=veritbn&kelimesec=213661>, Erişim Tarihi: 15.12.2008

içsel bir ilişki içinde örtüşerek birbirini tamamlamaları ise törpü etkisinin gücünü ve yaygınlığını arttırmaktadır.

Bu çalışma, küresel yeniden yapılanma sürecinin özellikle ideolojik veçhedeki etkili araçlarından biri durumuna dönüştürülen ‘insan hakları’ söyleminin -geçirdiği bu dönüşüm ile- ‘yeni dünya düzeni’ tasarımında oynadığı güncel rolü çözümlemeyi amaçlamaktadır. Yeni dünya düzeninin başat aktörlerince paylaşılıp genel kabul gören yönelimin ana hatları kabaca ‘neo-liberalizm’ ortak paydasında tanımlandığında, ‘insan hakları’ argümanı estetik, ama aynı zamanda işlevsel bir öge olarak resimdeki yerini almaktadır. Bu yüzden, çalışma boyunca tercih edilen temel yöntem, ressamın tekil fırça darbelerinin izini sürmektense, verili tuval üzerindeki resmin kendisiyle darbeler arasındaki uyuma ve karşılıklı belirlenim ilişkisine odaklanmak olmuştur.

Soğuk savaşın son yıllarında Thatcherizm-Reaganizm olarak adlandırılan ekonomik konsept ile yeni bir birikim modeline yeşil ışık yakılmasının ardından bu akımın etkileri bütün dünya coğrafyasında hızla karşılığını bulmaya başlamıştı. Zira iki devlet başkanının adıyla anılan bu konsept ne yalnızca Birleşik Krallık, ne de ABD’ye özgü olabilirdi; ekonomik bütünleşme ve bağımlılık ilişkilerinin ulaştığı seviye itibariyle ‘küresel’ düzeyde bir etkinlik ve uygulama alanına kavuşması zorunluydu. Bu yıllarda ABD veya İngiliz ekonomisinin göstergelerine bakan herhangi bir devlet başkanının görmezden gelemeyeceği *yekpare* bir global parametre vardı artık: Dünya ekonomik sistemi. Öyle ki, birincisine egemen olabilmenin yolu ikincisine -dolayumsuz ve mutlak bir biçimde- hükmetmekten geçiyordu.

Kapitalizmin iç dinamik ölçeğini aşp bir ‘dünya ekonomik sistemi’ olarak işlemeye başlaması her ne kadar yeni bir olgu değilse de, anılan döneme özgül bir karakter kazandıran özelliğin iktisadi bağımlılık ilişkilerinin ancak ‘dolayumsuz’ ve ‘mutlak’ bir hegemonya ile sürdürülebileceğinin anlaşılması olduğunu söylemek

mümkündür.² Bu durumda, ‘küreselleşme’ olarak anılan evreye değin dünya kapitalizmine içkin bağımlılık ilişkilerinin ‘dolayımı’ ve ‘görelî’ olduğu iddia edilmiş oluyor. Söz konusu iddianın iki temel dayanağı reel sosyalizm ve çevre ulus-devlet iktidarlarının varlığıdır. Günümüz konjonktüründe ise bunlardan ilkinin ‘reel’ anlamda üstesinden gelinmiş, ikincisi ise baskın yönelimle uyumlu bir transformasyona zorlanmıştır.

Soğuk savaş çağına damgasını vurmuş iki belirleyenin (reel-sosyalizm ve çevre ulus-devlet iktidarları) 1980’li yıllarda başlayan ivmeyle etkisizleştirilmesi uluslararası kapitalizmin küreselleşme sürecindeki nitel dönüşüm dinamiklerini serbest bırakmış, *laissez faire laissez passer* ezberine geri dönmüştür. Liberal ideolojinin en iyi bildiği bu ezber eğer boş bir nakarattan ibaret kalmayacaksa altının yeteri kadar ‘özgürlük’ ve olabildiğince ‘insan hakları’ ile doldurulması geleneksel bir zorunluluktur. Gelenekseldi; çünkü liberalizm, dünyada aklın ürünü olabilecek tek geçerli ideolojinin kendisi olduğuna dair mutlak bir inanç beslediği bir diğer tarihsellikte, aydınlanma döneminde de bu iki kavramın tılsımına bu kadar çok güvenmişti. Zorunluluktur; çünkü zaman zaman ‘demokratikleşme’nin eşlik ettiği ‘insan hakları’ ve ‘özgürlük’ ikilisinden başka hiçbir şey, duvarların yıkılmasından sınırların aşılmasına, kamusalın özelleşmesinden yurttaşın bir(ş)eyleşmesine giden bir dizi süreci bu denli ikna edici kılamazdı.

Bu çalışma, anayasal-hukuksal bir çerçeveden ‘temel hak ve özgürlükler’ nosyonunu da içeren ‘insan hakları’ algılayışında küreselleşmeyle birlikte köklü bir farklılaşma yaşandığını, ancak bu farklılığın tarihsel izi sürüldüğünde çarpıcı bir yenilikten değil, ancak nostaljik bir öykünmeden söz edilebileceğini ortaya koymayı hedeflemektedir.

‘İnsan hakları’ kavramının moderniteden başlayıp günümüze uzanan tarihsel serüveni dönemselleştirilerek analiz edilmiş, ele alınan her bir döneme özgü başat dinamiklerin kavramın içeriğine olan belirleyici etkisi üzerinde durulmuştur.

² Emperyalizm teorilerinde, kapitalist iktisadi ilişkilerin dünya sistemini belirleyen başat bir fenomen haline gelişinin 20. yüzyıl başlarına dayandırıldığı hatırlandığında sermayenin dünya ölçeğindeki hareketliliği yeni bir olgu sayılmamalıdır.

Aydınlanma çağından başlayıp 1848 ayaklanmasına kadar olan dönem *insan hakları söyleminin tarihsel temel ve öncülleri*, 1848'den başlayıp iki dünya savaşını içine alan ve 1945'te sona eren dönem *haklar dizgesi ve söyleminde dönemselleşme*, soğuk savaş yıllarını kapsayan dönem *sosyal haklar ekseninde restorasyon*, soğuk savaş sonrası 'küreselleşme' olarak anılan ve günümüze değin uzanan dönem ise *insan hakları söyleminde kuşaklardan arınma ve temele dönüş* olarak adlandırılmıştır.

Tarihsel anlamda yapılan her ayrıştırma denemesi belirli riskler içermekle birlikte günümüzdeki 'insan hakları' algısının 'temel ve öncüller' sürecindeki olan benzerliğine ışık tutmak açısından bu tür bir sınıflandırma yönteminin ön açıcı olacağı düşünülmüştür. Halen içinde bulunduğumuz 'temele dönüş' sürecinde insan hakları söyleminin çözümlemesine ise diğer dönemselliklerle kıyaslandığında daha ağırlıklı bir yer ayrılmıştır. Zira bu tezin odaklandığı temel sorunsal 'insan hakları' söyleminin gelişimine ilişkin kronolojik bir betimleme değil, söylemin karşılık geldiği güncel siyasal, ideolojik koordinatları tarihsel süreklilik ilişkisi içinde deşifre etme denemesidir.

'İnsan hakları' konusundaki herhangi bir tartışma başlığının kaynağını siyasal alanla toplumsal alan arasındaki gerilimli ilişkiden aldığı, hatta kavramın kendisini Fransız Devrimi'ni tetikleyen modernizasyon sürecinde bu iki alanın ayrışmasına borçlu olduğu özellikle birinci bölümde kapsamlı olarak açıklanmıştır. Bu ikili ayrım, karşılıklı hak ve yükümlülüklerin çerçevesiyle temel hak ve özgürlüklerin sınırını belirleyen dar anlamda devlet-birey çatışmasına indirgenebilir ki insan hakları yaklaşımına ilişkin güncel eğilim neredeyse yalnızca bu yöndedir. Bireysel hak ve özgürlüklerin devlet erkiyle özdeşleştirilmiş siyasal alana olan mutlak bir negatif göndermeyle tanımlanıyor oluşu insan hakları konusunda kamusal otoriteye 'sağlama yükümlülüğü' değil, 'kaçınma yükümlülüğü' getirmektedir. Böylece, başta 'sosyal devlet' olmak üzere 'insan hakları' anlayışında kamunun rolüne bir derece de olsa önem atfeden tüm önermeler gözden düşürülmekte, uygulanabilir olmaktan çıkarılmaktadır.

Çalışmanın ‘yeni den inşa’ başlıklı son bölümünde, ‘insan hakları’ zeminini siyasal alan - toplumsal alan antagonizmasına taşıyan düşünsel geleneğin günümüzde ‘sivil toplumculuk’ olarak karşımıza çıkan akıma kaynaklık ettiği, ulus-devletin toplumsal rolündeki gerilemeden doğan kamusal boşluğun ‘sivil toplum örgütleri’ eliyle doldurulduğu vurgulanmıştır. ‘İnsan hakları’ şemsiyesinden fiilen çıkarılmış olan ikinci kuşak hakların (pozitif haklar) yerine kendisini hayırseverlik, ötekicilik, cemaatçilik gibi saiklerle tanımlayan ‘hükümet dışı’ kuruluşların öne çıktığı örnekler ve bu tablonun yarattığı somut sosyal sonuçlar üzerinde durulmuştur. Bütüncül bir soyutlama düzeyinde ise, ‘sivil toplum’ olarak anılan alanı hiyerarşik, despotik ve otoritaryan tüm eğilimlerden kategorik olarak azad edip adeta vaftiz suyuyla yıkayan yaklaşım eleştirel bir çözümlenmeye konu edilmiştir.

‘Yeni den inşa’ sürecindeki insan hakları anlayışının Türkiye özneliği bakımından anayasal düzeyde bulunduğu karşılığı somutlamak üzere ‘sivil anayasa taslağı’ irdelenmiştir. Söz konusu taslak, her ne kadar ülke gündemindeki konjonktürel dalgalanmalar nedeniyle bir süreliğine de olsa rafa kaldırılmış görünse de, taslak ve üzerindeki tartışmalara bu çalışma açısından taşıdığı değer göz önünde bulundurularak genişçe bir yer ayrılmıştır.

Çalışmanın ana eksenine günümüzdeki egemen ‘insan hakları’ söylemini köklü bir eleştiri süzgecinden geçirme hedefi konulmuş ise de çağımızda ‘insancıl’ bir insan hakları anlayışına duyulan gereksinimin altı özenle çizilmeye çalışılmıştır. Bu kaygıdan hareketle, gerek insan haklarını baskıcı rejim ve uygulamaların önünde bir engel olarak gören gelenekselci reddiye çizgisinde, gerekse Batı kaynaklı her bir kavram ve olguya dominant olumsuzluk atfeden komplocu/izolasyonist eğilimlerde ifadesini bulan paradoksa ayrıca değinilmiştir. Türkiye’nin yakın tarihinde düzenlenmiş korsan bir gösteri yürüyüşünde kayıtlara geçen ‘Kahrolsun İnsan Hakları !’ sloganı bu ilgiyi özellikle hak etmektedir.³

³ Sayısı bini bulan çevik kuvvet polisleri 13 Aralık 2000 tarihinde İstanbul’da valilik binasına doğru yürüyüşe geçmiş, yürüyüş boyunca tabancaları kabzalarından çıkararak havaya sallamış ve ‘Kahrolsun İnsan Hakları!’ sloganları atmışlardı. Kaynak: *Evrinsel*, 14.12.2000, s. 3

BİRİNCİ BÖLÜM

İNSAN HAKLARI SÖYLEMİNİN TARİHSEL TEMEL VE ÖNCÜLLERİ

1.1 GİRİŞ

Bu çalışmada ‘insan hakları’ kavramı, ontolojik bir arkaplan olarak ‘modernleşme’ tarihi ile ilişkilendirilmiştir. Aynı tarihsel uğrağın ürünü olan aydınlanma, birey, eşitlik, özgürlük, yurttaşlık gibi kavramsallaştırmalar insan haklarının da ayrılmaz bir parçası olduğu bütünlüklü değerler sistemi içinde ele alınmışlardır. Dolayısıyla, ‘aydınlanma’ hareketinin temelini oluşturan ‘birey’ ve ‘özgürlük’ kavrayışındaki laik ve liberal nitelik göz ardı edilerek ‘insan hakları’ni anlamlandırmak olanaklı görünmemektedir:

*Her insanın hak ve özgürlüklerden eşit pay alması ve yararlanması gerektiği düşüncesinin kökeni, Aydınlanma hareketinin siyasal anlayışında yatar. Bu anlayış, her insanın eşitliğini, özgürlüğünü ve mutluluğunu sağlamayı öngören bütünlüklü bir siyasal anlayış oluşturur.*⁴

Siyasal alan ile toplumsal alanın yalnızca organik değil, aynı zamanda biçimsel bir bütünlük oluşturacak nitelikte iç içe geçtiği geleneksel toplumlarda, hakları ve özgürlükleriyle tanımlanmış özerk bir ‘birey’ algısından söz edebilmek mümkün olmamıştır. Bu iki alanın modern toplumsal formasyon düzeyinde ayrıştırılarak karşılıklı ilişkinin tanımlanmasına dönük ihtiyaç, kapitalizmin kentlerdeki gelişiminin doğurduğu nesnellikle açıklanabilir. Bununla birlikte -söz konusu nesnellik- sosyo-ekonomik süreçleri siyasal mekanizmaların müdahale alanı dışında tutan, ‘eşitlik’ ve ‘özgürlük’ kurgusunu ise siyasal alana ‘rağmen’ tanımlayan liberal paradigmanın damgasını taşımaktadır:

⁴ M. Buhr, W. Scroeder, K. Barck, *Aydınlanma Felsefesi*, Çev. Veysel Ataman, Yenihayat Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 86.

*Liberalizmin eşitlik ve özgürlük ilkeleri insan haklarına vücut verir. İnsan hakları düşüncesi, liberal öğretinin herkesin insan ve özgür olmak bakımından eşit olduğu ilkesinin mantıki sonucudur.*⁵

1.2 SÖYLEMİN İNŞASINDA SOSYAL VE EKONOMİK DİNAMİKLER

1.2.1 Sanayi Devrimi ve Modernleşme Süreci

Bilimsel-teknolojik gelişmelerde yaşanan atılımla birlikte üretimde yeni tekniklerin uygulanmaya başlaması, özellikle buhar gücünün fabrikalarda yoğun olarak kullanıma sokulmasıyla 18. yüzyıl başlarından itibaren önce İngiltere’de gelişme olanağı bulan Sanayi Devrimi kısa bir süre içerisinde kıta Avrupa’sına da yayılmıştır.

On dördüncü ve on beşinci yüzyılların dünyasında Avrupa’yı dünyanın öteki bölgelerine oranla, üretici güçler ve insan bilgisinin görece gelişkinliği açısından orta sıralarda –ne kimi bölgeler kadar ileri, ne daha başka bölgeler kadar ilkel- olan bir coğrafya olarak resmeden Wallerstein, Marco Polo’nun Asya yolculuklarında rastladıkları karşısında epeyce ‘ezildiğini’ kaydetmektedir.⁶ Bu fotoğrafın Batı lehine köklü bir biçimde değişmesini sağlayan itici gücün sırtını Avrupa’nın 17. yüzyıl başlarına değin uzanan Aydınlanma hamlesinin düşünsel alanda sağladığı büyük sıçrama ve buna bağlı olarak birbiri ardına gelen coğrafi keşiflerde aramak gerekir. Başka bir deyişle, moderniteye ev sahipliği yapmış Avrupa’nın, kendi düşünsel sınırlarının üstesinden Aydınlanma ile gelirken, bir yandan da coğrafi sınırlarını keşiflerle aştığı söylenebilir. Üretici güçlerin gelişimi ise merkantilist çağı serbest ticarete ve bir sonraki aşama olan sanayi kapitalizmine yükselten itici bir güç olarak bu tablodaki baskın ve belirleyici öge olarak öne çıkmaktadır.

⁵ Mustafa Erdoğan, *Liberal Toplum Liberal Siyaset*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1998, s.140.

⁶ Immanuel Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, Çev. Necmiye Alpay, Metis Yayınları, Dördüncü Basım, İstanbul, 2006, s. 37-38.

Birbiriyle karşılıklı ilişkileri içinde iç içe geçmiş gelişme dinamiklerinin bir bileşkesi olan bu süreci Amin, modernitenin doğuşuyla kapitalizmin doğuşunun aynı tarihsel evreye karşılık geldiği çağ olarak nitelendirmektedir.⁷

1.2.2. Siyasal Alan ile Toplumsal Alanın Ayrışması

Geleneksel toplumlarda kamusal aygıtın toplumsal formasyon üzerindeki dolaylı tahakkümü tarihsel ve kültürel bir dizi faktörle ilişkili farklı biçimler olsa da, ortak bir yapısal karakter olarak öne çıkmaktadır. Siyasal erk, sosyo-ekonomik ilişkileri ilahi bir kudret gibi öylesine sarıp sarmalar ki, onun mutlak belirleyiciliği ve sonsuz otoritesi dışında bir varoluştan söz edilemez. Bu özdeşlik ilişkisinin doğrudan izdüşümünün özellikle Ortaçağ tarihi boyunca ‘tanrı-kral’ örneğinde bütün çıplaklığıyla somutlandığı söylenebilir. Ancak Hallac-ı Mansur’un (858-922) ‘En-el Hak’ öğretilerinde karşılığını bulan metafor kuşkusuz daha çarpıcı ve derinlikli bir tezahürdür. Zira toplumsal, mevcudiyetini siyasa borçludur (yaratılan), ne var ki siyasal var olmak için toplumsala ihtiyaç duymaz (yaradan).

Feodal egemenliğin henüz siyasal iktidarını koruduğu modernleşme süreci boyunca, iktisadi hayatın bir atardamar gibi kan verdiği kentler toplumsal dinamiğin hızla yükselen nabzı oldular. Bu hızlı yükselişin sonuçları toplumsal alanda serpilip gelişen güçlerin siyasal alana da hükmetmesi oldu; ancak tarihi ayrışma bir kez yaşanmıştı ve çiftler artık ayrı yaşamalıydılar.

Siyasal-toplumsal alan ayrışmasını kapitalist sosyal formasyona özgü bir ‘işlevsel bölünme’ olarak tanımlayan Gramsci, hegemonyaya hizmet eden zor ve onayın almaşık olarak kullanıldığı, böylece ‘zor’ işlevinin belirsizleştiği diyalektik bir birliğe işaret etmektedir.⁸ Gramsci’nin ‘birlik’ vurgusu göz önüne alındığında, ayrı yaşamakta olan çiftlerimizin ‘gönüllü’ beraberliklerinin ebedileştirildiği bir ilişkiden söz etmek yanlış olmayacaktır.

⁷ Samir Amin, *Modernite, Demokrasi ve Din: Kültüralizmlerin Eleştirisi*, Çev. Fikret Başkaya, Uğur Günsür ve Güven Öztürk, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2006, s. 13.

⁸ Hugues Portelli, *Gramsci ve Tarihsel Blok*, Çev. Kenan Somer, Savaş Yayınları, Ankara, 1982, s. 28.

Öte yandan, geleneksel toplumların aksine, üretimin, dağıtımın toplumsal işlevleri ile işgücünün tasarruf yetkisi özelleştirilirken kurucu irade, ‘özgür’ üreticiler arasındaki sözleşme ilişkilerine dayandırılmıştır. Böylece ürünlerin ve kaynakların bölüşümü, otoriter ve siyasal olmayan yollarla gerçekleştirilmektedir. Başka bir anlatımla, üretim ilişkilerine egemen olan sermayenin, üretimin sonuçları üzerindeki denetiminin derecesi, zorunlu olarak ‘despotluğun’ derecesine bağlı değildir.⁹

1.3 SÖYLEMİN İNŞASINDA SİYASAL DİNAMİKLER

1.3.1. Kilise ve Aristokraziye Karşı ‘Birey’

Aydınlanma çağı boyunca, feodal düzene tanrısal bir mutlaklık addeden metafizik evren anlayışının ters yüz edilmesi ‘insan’ ve ‘akıl’ merkezli bir düşünsel süreç başlattı. Bu sürecin en önemli siyasal çıktıları arasında dogmatizm ve biat kültürüyle ayakta duran kiliseye olan güvensizliğin dalga dalga yayılması ve aristokrasinin ‘ebedi’ saltanatının artık tartışmaya açık hale gelmesi sıralanabilir.

Kilisenin boşluğunu ‘akıl’ doldurmaya başladıkça soylu unvanların yerini de ‘birey’ almaktaydı. Turner’a göre, vicdan muhasebesini dinsel buyruklara önceleyerek geleneksel görüşlerde köklü bir sarsıntı yaratan Kalvinci Protestanlık, tarihsel bir özne olarak ‘birey’in öne çıkışında dönüm noktası olmuştur.¹⁰

Ancak bu dönemde hiçbir şey, endüstri devriminin yarattığı büyük işgücü ihtiyacının doğurduğu ‘özgür birey’ açlığından daha gerçek ve çarpıcı değildir. Bu açlık milyonlarca insanı yüzlerce yıllık yerleri, yurtları ve efendilerinden kopararak kırdan kente taşıdı.

Feodal ilişkilerin egemen olduğu önceki hayatlarında, ekonomi dışı, çıplak bir ‘zor’un baskısı altında birbirlerine görünür bir bağımlılıkla yaşıyor ve üretiyorlardı. Kent yaşamı ve meta üretimiyle tanıştıklarında ise, artık yalıtılmış birer ‘birey’ idiler ve bu kimlik onlara doğuştan bahşedilmişti. Ta ki alışveriş, yani meta takas aşamasına

⁹ Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizm Demokrasiye Karşı*, Çev. Şahin Artan, İletişim Yayınları, 2003, s. 57.

¹⁰ Bryan Turner, *Eşitlik*, Çev. Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi Yayınları, İkinci Baskı, Ankara, 2007, s. 94.

geldiklerinde, birbirleriyle kurdukları hukuki ilişkiye kadar.¹¹ Bağımsız ve özgür irade sahibi bireyler olarak; alıcı veya satıcı olarak...

Yeni ekonomik ve toplumsal ilişkiler bireylerin iktisat dışı kimliğine kayıtsızdı; çünkü bu alışverişte kimse senyör ya da serf değildi. Öte yandan bütün kimlikler, 'serbest' pazara emek gücünü arz edenlerin birbirinin yerine kullanılabilir işçiye dönüştükleri işgücü piyasası içinde yok oldu.¹²

1.3.2. Ulus ve ulus-devletin doğuşu

İktidarın siyasal meşruiyeti, eskisi gibi hanedanlık veya dinsel geleneğe değil, sözleşme ilişkileriyle bir araya gelmiş egemen bireylerin oluşturduğu yeni bir formülasyona dayandırılmak zorundaydı. Modern devlete giden yolda 'ulus' bilinci ve ulusal birim 'halkın egemenliği' üzerinde yükseldi. Bireylerin üretim sürecinde birbirleriyle kurdukları ilişkiyi açıklamakta başvurulan 'sözleşme' tasarımının siyasal düzlemdeki karşılığını 'hayali cemaatler' (imagined communities)¹³ olarak bulduğu söylenebilir.

Sanayi Devrimi'nin tetiklediği üretim patlamasına bağlı olarak yükselen ham madde ve pazar gereksinimi bu ihtiyaçla uyumlu bir merkezi siyasal yapılanmayı da beraberinde getirdi. Avrupa'da 1500 yılında 500 kadar olan siyasal birimlerin sayısı 19. yüzyılın başında 30'lara kadar düşerken 'ulus projesi' çok sayıda tikelliğin aşılarak ortak bir kimlik algısının önünü açtı.¹⁴

Otuz Yıl Savaşları'nı sona erdiren Westfalya Anlaşması (1648) egemen devletleri sınırlarıyla belirlenmiş bölgesel kimlikler olarak tanımlayan ulus-devlet çağına geçişin de habercisiydi.

¹¹ M. Buhr, W. Scroeder, K. Barck, *Aydınlanma Felsefesi*, Çev. Veysel Ataman, Yenihayat Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 72.

¹² Wood, s. 270

¹³ Kavramın kaynağı için bkz. Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul, 1995.

¹⁴ Dominique Schnapper, *Yurttaşlar Cemaati Modern Ulus Fikrine Dair*, Çev. Özlem Okur, Kesit Yayıncılık, İstanbul, 1995, s.50.

Etnik, dinsel veya mezhepsel kaynaklı tikel özelliklerin aşılmasında ‘ulus-devlet’ projesinin oynadığı ‘evrenselleştirici’ rolün altının çizilmesi, tarihsel sürecin ilerleyen aşamalarında kimi zaman dışlayıcı, ırkçı veya parçalayıcı bir fenomene dönüşebilen ‘ulus’ ve ‘devlet’ kavramlarına yönelik köklü eleştirel yaklaşımların sorgulanmasını gerektirecek önemdedir. Gerçekten de, dönemin ulusal hareketleri evrensel ideallerini birer ‘insanlık ideali’ olarak benimseyen kapsayıcı ve bütünleştirici bir özellikte öne çıkıyorlardı:

Bu ulusal hareketler, aynı siyasal programa, stratejiye ve taktiğe, hatta aynı üç renkli bayrağa sahiplerdi. Üyeleri, kendi talepleriyle öteki ulusların talepleri arasında bir çelişki görmüyordu; gerçekten de, aynı anda özgürlüğüne kavuşan bütün ulusların kardeşliğini tahayyül ediyorlardı.¹⁵

1.3.3. Yurttaşlık

Modern siyasal teori, ulus-devletin tamamlayıcı bir unsuru olarak Roma hukukunun ‘yurttaş’ olgusunu 18. yüzyıl sonunda yeniden keşfetmiştir.¹⁶ Site devletlerinde özgür yurttaşlar arasındaki hukuksal ilişkileri düzenleyen Roma hukukunun modernite için bir referans kaynağı olması şaşırtıcı sayılmamalıdır; zira Avrupa’nın kent (cite) yaşamıyla bir kez daha tanıştığı bir tarihsel uğraktan geçilmektedir. Öyle ki, Fransız devriminin muzafferleri tarafından aristokratik ayrıcalığın sona erişini ve ‘eşitlik’ ülküsünü sembolize eden yurttaş (citoyenne) kavramı aynı zamanda ‘şehirli’ anlamına gelmektedir.¹⁷

‘İnşa’ sürecindeki ‘yurttaşlık’ devlet ve birey arasındaki ilişkilerin hak ve yükümlülükler bağlamında tanımlanmasından bağımsız düşünülmemeyeceğinden, dönemin ‘insan hakları’ anlayışıyla kaçınılmaz olarak örtüşmektedir. Dolayısıyla, liberal anlayışın ürünü olan doğal hukuk teorisi ve ‘toplumsal sözleşme’ kuramının

¹⁵ Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı 1789-1848*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003, s. 148.

¹⁶ Schnapper, s. 50.

¹⁷ Ayhan Kaya, “Yurttaşlık, Azınlıklar ve Çokkültürcülük”, T.H. Marshall, Tom Bottomore, *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar*, Çev. Ayhan Kaya, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 98.

insan hakları perspektifini olduğu kadar ‘yurttaşlık’ kavrayışını da belirlediğini söylemek mümkündür.

Bu çerçeveden bakıldığında, dönemin yurttaşlık anlayışının kaynağı ve kökeni ‘statü’dür,¹⁸ yani ‘eşitlik’ ve ‘özgürlük’ temellüklerinde olduğu gibi, doğumla birlikte kazanıldığı ve tamamlandığı varsayımına dayanır. Dolayısıyla siyasi erk tarafından kurulmaya, geliştirilmeye muhtaç bir eylemli süreçten değil; gerek diğer bireylerin tecavüzlerinden, gerekse devletin keyfiliğinden ‘korunmaya’ özgülenmiş statik bir kazanımdan söz etmiş oluyoruz.

Bu kazanımın ölçeği, yurttaşlık haklarının uygulamadaki yansımasında ‘mülkiyet’ unsurunun oynadığı rol göz önüne alındığında daha da daralmaktadır. Hatta Eren Deniz Göktürk’e göre, asli görevi ‘iktisadi insan’ın mülkiyet hakkını ve aralarındaki rekabeti güvence altına almak olan ideal liberal devlet, yurttaşlık statüsünü yalnızca bu kişilere tanımıştır.¹⁹ Gerçekten de, siyasal haklarla sınırlı bir değerlendirme dahi bu dönemde demokratik yurttaşlık standartlarından oldukça uzak olduğunu ortaya koymaktadır: İngiltere’de ‘genel oy hakkı’ konusunda iyileştirici bir reform sayılan 1832 yasal düzenlemesine (Reform Bill) rağmen mülkiyet esasına göre belirlenen seçmen sayısı yetişkin erkek nüfusunun beşte birini aşmamaktadır.²⁰

Yurttaşlık ve insan hakları kavramları arasındaki içsel ilişki dolayısıyla üzerinde durulmaya değer bir yaklaşım öneren Wood ise modern zamanlardaki ‘cumhuriyetçi, ‘liberal demokrat’ ayrımını gündeme getiren tarihsel bir pencere aralamaktadır:

Klasik cumhuriyetçilik, varlıklı seçkinler ve emekçi yığınlar sorununu yurttaş kitlesinin kapsamını sınırlayarak çözdü (Atina oligarşisinin yaptığı gibi). Kapitalist

¹⁸ Ayşe Kadioğlu, *Vatandaşlığın Dönüşümü Üyelikten Haklara*, Metis Yayınları, İstanbul, 2008, s. 96.

¹⁹ Eren Deniz Tol Göktürk, *Dünden Yarına Yurttaşlık*, 21. Yüzyılda Yurttaşlık, Ulusal Devlet ve Küreselleşme, Sosyal Araştırmalar Vakfı İktisadi İşletmesi, İstanbul, 2006, s. 39.

²⁰ T.H. Marshall, Tom Bottomore, *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar*, Çev. Ayhan Kaya, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 13.

veya liberal demokrasi ise yurttaşlığın kapsamını onun gücünü sınırlayarak genişletecekti (Romalıların yaptığı gibi).²¹

1.4 SÖYLEMİN İNŞASINDA DIŞ DİNAMİKLER

Avrupa’da yaşanan Sanayi Devrimi’nin tarihi bir ekonomik sıçramaya dönüşmesinde, coğrafi keşiflerle ulaşılan bakir topraklar kadar Doğu’ya karşı sağlanan mutlak ve kalıcı üstünlüğün de payını ihmal etmemek gerekir. Zira sermaye birikimi için yaşamsal önem taşıyan ham madde kaynaklarına en az maliyetle ulaşım konusunda, iktisadi güç siyasal hegemonyaya eşlik etmiştir. Böylece, Doğu’nun maddi varlıklarına zor yoluyla el koymak biçiminde biriktirilen artık değer, ‘sömürge’ statüsünde ifadesini bulan politik düzeyle güvence altına alınıyordu.

Hobsbawm’ın belirlemesiyle, tarihi boyunca Doğu’ya sattığından daha fazlasını ondan ithal etmiş olan Avrupa’nın elinde artık endüstri ürünleri vardı. Yüzyıllar boyunca Batı’ya sattığı baharat, ipek, patiska ve mücevher karşılığında Batı’nın neredeyse hiçbir şeyine ihtiyaç duymayan Doğu ise şimdi her şeyini kaybetmek üzereydi:

*İlk kez Endüstri Devrimi’nin pamuklu kumaşları o zamana dek külçe altın ve gümüş ihracatıyla soygunculuk karışımı bir ilişkiyle dengede tutulmuş bu ilişkiyi tersine çevirdi.*²²

Batı’da çok kısa bir zaman dilimine sığdırılmış muazzam sermaye artışının altındaki sırrı açıklayan ilkel birikimin zor ve çıplak şiddet yoluyla ele geçirilen ham madde ve insan kaynaklarıyla geliştirildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. İkel birikim sürecinin ‘insan kaynakları’ boyutunda, emek maliyetini minimum düzeye indirgeyen köleciliğin ve köle ticaretinin önemli bir rol oynadığını not etmek gerekir. Özellikle Kara Afrika’nın bir bedava köle cenneti olarak değerlendirildiğini hatırlamak gerekirse, insanların eşit ve özgür doğdukları yolundaki önsel kabule dayanan geleneksel liberalizmle kölecilik arasında ‘pazar ilişkileri’ bağlamında bir çatışma

²¹ Wood, s. 247.

²² Hobsbawm, *Devrim Çağı 1789-1848*, s. 45.

yaşandığını söylemek pek mümkün görünmemektedir. Zira kölecilik karşıtı ilk yasal örgüt olan İngiliz ve Yabancı Kölelik Karşıtı Topluluk'un (British and Foreign Ant-Slavery Society)²³ kuruluş tarihi 1839'a dek uzanmaktadır.

1.5 İNŞA SÜRECİNDE İNSAN HAKLARI

1.5.1. Doğal Hukuk Teorisi

'İnsan hakları' kavramsallaştırması tarihsel köklerini aydınlanma felsefesine ne kadar borçluysa, ideolojik öncülleri de dönemin 'doğal hukuk' kuramına bir o kadar bağımlı kalmıştır. Günümüzde dahi, insan haklarının öncelikleri, içeriği ve kapsamına ilişkin değerlendirmelerde baskın eğilimin kaynağını bu kuramdan aldığı söylenebilir.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, 'insan'ın bazı haklara sahip olabileceği düşüncesi bile Ortaçağ skolastizmi ile kıyaslandığında oldukça ileri bir adımdır. Zira insanın tanrı ile kurduğu ilişki 'insanın insanla ilişkisi' biçimini almış ve yalnızca bu ilişki biçiminde bir 'hak' tahayyülü mümkün hale gelebilmiştir. Pogge'un da yerinde bir vurguyla saptadığı gibi, 'emirler' lügatından 'haklar' lügatına geçişin arkaplanında 'sekülerleşme' durmaktadır.²⁴

Sekülerleşme sayesinde, insanın doğayı (bu arada kendi doğasını) tanıyıp bilme uğraşının önündeki geleneksel engellerin ortadan kalkması 'doğa durumunda insan' tasarımı da olanaklı hale getirdi. Eğer yüzyıllardır kayıtsızca boyun eğilmiş geleneksel zorunluluklar ve tanrısal ödevler manzumesinden kurulu düzen şimdi tekdüze ve renksiz bir nakarattan ibaretse, bu zorunluluk ve ödevlerin hiç bulunmadığı doğa durumu nasıl bir şey olmalıydı? Ve kendisini bir zamanlar ezeli ilan etmiş olup da şimdi eskimiş kurumların da bir tarihi, yani başı ve sonu olduğu anlaşıldığına göre, doğa durumuna geri dönüş hangi yolla mümkün olabilirdi ?

Dönemin bu çığır açan sorularına en kapsamlı ve –kuşkusuz- iz bırakan yanıtları iki İngiliz düşünür John Locke (1632-1704) ve Thomas Hobbes (1588-1979) verdiler.

²³ Gülgün Erdoğan Tosun, "Sivil Toplum, Siyaset ve Yurttaşlık", Lütfi Sunar (Ed), *Sivil Toplum: Farklı Bakışlar*, Kaknüs Yayınları, Birinci Basım, İstanbul, 2005, s. 44.

²⁴ Thomas Pogge, s. 90.

Her iki düşünürün de ‘doğal durum’ tahayyülünü bir ‘özgürleşme’ paradigması olarak devletsiz, erksiz ve otoritesiz bir dünya tasarımı üzerine kurduklarını görmekteyiz. Başka bir anlatımla, siyasal alandan soyutlanmış bir ekonomik ve toplumsal alan tasavvurundan söz etmemiz yanlış olmayacaktır.

Hobbes, ‘doğa durumunda’ insanı -tıpkı Locke’un yaptığı gibi- yalnızca kendi varlığını koruyup sürdürme güdüsüyle davranan bencil bir varlık olarak resmettikten sonra bu güdünün herkesin birbiriyle savaşına yol açan bir kaosa dönüştüğünü²⁵ savunur (bellum ominum contra omnes).²⁶ Söz konusu kaostan zarar gören insanlar ise kimi kişisel çıkarlarından vazgeçmek pahasına siyasal bir örgütlenme yoluna giderek bireysel hakları koruyacak mekanizmalar oluşturmak konusunda irade birliği geliştirmişlerdir. Ne var ki, bu mekanizmalar zamanla yozlaşmış ve devlet (Hobbes’un ‘leviathan’ olarak adlandırdığı erk) başlangıçtaki özgürlükleri gasp eden despotik bir karaktere bürünmüştür.²⁷

Locke ise kalkış noktası aynı olmakla birlikte, Hobbes’un aksine ‘doğa durumu’ hakkında oldukça iyimserdir. Ona göre, hükmedici, politik bir iktidarın bulunmadığı dünya tasarımında aynı bencil insanlar özgürlüklerinden sınırsız ölçüde yararlanabiliyor ve mutlu birer yaşam sürebiliyorlardı. Ne var ki, onlar bu özgürlüklerini güvence altına alma ihtiyacı duymuşlar ve doğal durumun ilişkilerinin siyasal ve hukuksal düzeyde belirlenmesi²⁸ gerektiğini kavrayarak kendi aralarındaki anlaşma yoluyla devlet düzenini kurmuşlardı.

Locke ve Hobbes’un tezleri arasındaki temel ayrım ‘doğa durumu’ tasvirinde düğümlenmekle birlikte devletin varlığını ‘toplum sözleşmesi’ yaklaşımıyla açıklamaları modern düşünceye özgü karakteristik bir benzerliktir. Zira bireylerin özgür iradesine dayandığı varsayılan ‘sözleşme özgürlüğü’ ilkesi sosyo-ekonomik ilişkileri rasyonalize etmede ekonomi-politikçiler tarafından öne çıkarılırken, devletin varlığını

²⁵ M. Buhr, W. Scroeder, K. Barck, s. 11.

²⁶ İnsan insanın kurdudur.

²⁷ Göktürk, s. 136.

²⁸ M. Buhr, W. Scroeder, K. Barck, s. 66.

ve tarafsızlığını açıklamak söz konusu olduğunda bu kez ‘toplum sözleşmesi’ni felsefeciler gündeme getirmektedir.

*Toplum sözleşmesi, Aydınlanma Hareketi’nin siyasal kategorilerinden biriydi. Bu kategorinin içerdiği düşünceye göre, toplum ile devlet bağımsız, eşit bireylerin kendi aralarındaki sözleşmeye (contrat sociale) dayanır.*²⁹

Locke’un düşüncesinin mantıksal uzanımları üzerinden devam edildiğinde; doğa durumundaki insanlar devleti gönüllü olarak ve sözleşme yoluyla göreve çağırılmış olduklarına göre, doğal haklarından vazgeçmeleri de gerekmeyecektir. Bir bakıma, kendisine biçilen asli rolün dışına çıkıp yetkisini aştığı takdirde devlet, sözleşmeyi ihlal eden taraf sayılacaktır; bu durumda hukuki ilişkinin meşruiyeti de –tıpkı bireyler arasındaki akdi ilişkide olduğu gibi- tartışılır hale gelir. O halde devletin, yerine getirmesi için kendisine verilen temel görevi doğal hakları tanımak ve korumaktan ibarettir. Devlete bireyler karşısında yüklenen misyon, ‘hak sahibi kılmak’ gibi bir yükümlülük değil, ‘hakkını teslim etmek’ olarak ifade edilebilecek bir tür edilgen eylemdir. Zira bu haklar devletten önce de vardı ve ona rağmen var olacaktır; insanlar doğuştan eşit ve özgür olduklarına göre bir hak dağıtıcıya değil, ancak bir hak koruyucuya ihtiyaçları olabilir.

*Gelgelelim, tüm toplum sözleşmesi teorisinin karakteristiği olan siyasal birimin bireyselci ve kolektivist temelleri arasındaki gerilim yatıştırılamamıştı.*³⁰

‘Doğal hukuk’ teorisinin bireyselciliği, eşitliğe dair perspektifini siyasal düzeyle sınırlı tutarken iktisadi uzamdaki eşitsizliklere ilişkin hiçbir şey söylememektedir. Hatta Turner’a göre Locke’un siyasal savları, eşitsiz iyeliği de doğal haklar arasında sayarken mülk sahipliğinin beraberinde bir toplumsal yükümlülük getirmesi ihtimalini tümüyle ortadan kaldırmaktadır.³¹

²⁹ M. Buhr, W. Scroeder, K. Barck, s. 72.

³⁰ Peter Wagner, *Modernliğin Sosyolojisi*, Çev. Mehmet Küçük, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 75.

³¹ Turner, s. 88.

Gerçekten de, Locke'un gerek 1640 yılında kaleme aldığı 'Yönetim Üzerine İki İnceleme' (Two Treaties of Government) adlı ünlü eserinde mülkiyet hakkı, temel haklardan biri olmanın ötesinde, toplumun temel taşı olarak anılmaktadır: "*İnsanların topluma dahil olmalarının nedeni mülkiyetlerini korumaktır...*"³²

Doğal hukuk kuramının çekiciliği incelediğimiz dönem açısından oldukça anlaşılır ve işlevsel görünmektedir. Siyasal iktidarın sınıfsal karakterinin henüz kentsoylular tarafından tayin edilmediği devrim öncesi konjonktürde, gücünü iktisadi alandan alan kentli aktörlerin 'özerklik' özlemine karşılık geldiği söylenebilir. Öte yandan, teoriye içkin 'minimal devlet' formülasyonu klasik ekonomi-politik ve liberalizm için son derece elverişli bir kalkış noktası olmuştur. Öyle ki, '*Ulusların Zenginliği*' (*Wealth of Nations*) adlı eseriyle 19. yüzyıl liberalizminin ekonomik programını oluşturan³³ Adam Smith'in (1723-1790) serbest piyasa dengesine ilişkin geliştirdiği 'doğal uyum' yaklaşımının 'doğal hukuk'la örtüşen karakteri ilgi çekicidir.

Dönemin evrensel iddialar taşıyan insan hakları belgelerine bakıldığında, doğal hukuk kuramının 'hak ve özgürlükler' dizgesine olan etkileri üzerinde de ayrıca durmak gerektiği ortaya çıkmaktadır. Büyük Fransız Devrimi'nden kısa bir süre sonra, 3 Eylül 1791'de ilan edilen 'Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi' birinci maddesinde: "*İnsanlar, haklar yönünden özgür ve eşit doğarlar ve yaşarlar*" vurgusunun ardından ikinci maddede şöyle devam etmektedir:

*Her siyasal toplumun amacı, insanın doğal ve zamanaşımı ile kaybedilmeyen haklarını korumaktır. Bu haklar; özgürlük, mülkiyet, güvenlik ve baskıya karşı direnmedir.*³⁴

³² *Then Again...*, <http://74.125.77.132/search?q=cache:En1ISgY2HAwJ:www.thenagain.info/Classes/Sources/Locke>, Erişim Tarihi: 08.02.2009.

³³ Alex Callinicos, *Toplum Kuramı Tarihsel Bir Bakış*, Çev. Yasemin Tezgiden, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 19.

³⁴ Coşkun Can Aktan (Edit.), *Haklar ve Özgürlükler Antolojisi*, Hak-İş Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2003, s. 99.

Amerika'da ilk eyalet devletlerinden Virginia'nın benimsediği ve anayasal değer taşıyan Bill of Rights (Haklar Yasası, 1776) doğal hukuk yaklaşımını yine ilk maddesine taşımıştır:

Tüm insanlar doğuştan eşit derecede özgür ve bağımsızdırlar. Doğar doğmaz edindikleri belli bazı hakları vardır; siyasal bir topluluk kurdukları zaman, hiçbir antlaşmayla gelecek nesilleri bu haklardan yoksun bırakamaz, onları bu haklardan vazgeçmeleri için zorlayamazlar; yasama ve özgürlük haklarıyla, mülk edinme ve sahip olma, mutluluk ve güvenlik arama ve kazanma olanağı da bunların arasındadır.³⁵

Yine Amerika'nın üç eyalet devletinin Thomas Jefferson tarafından 4 Temmuz 1776 tarihinde kaleme alınan ünlü Bağımsızlık Bildirgesi doğuştan geldiği varsayılan hakları bu kez tanrısal bir kaynağa atfetmektedir:

Tüm insanlar eşit yaratılmışlardır. Yaradanları tarafından bağışlanmış, belli bazı vazgeçilmez haklara sahiptirler; yaşam, özgürlük ve mutluluğa erişme hakkı bunların arasındadır.³⁶

Ele alınan dönem boyunca verilmiş büyük mücadeleler sonucunda ilan edilen bağımsızlık bildireleri ve anayasal belgelerin neredeyse tamamında karşılık bulmuş olan 'insan hakları' anlayışının 'doğal hukuk'la olan bağının yanı sıra yalnızca yerel veya ulusal değil, evrensel bir çağrışı seslendiriyor oluşu da kayda değer bir ortaklık sayılmalıdır.

1.5.2. Eşitlik ve Özgürlük Sorunu

'Doğal hukuk' teorisiyle birlikte, tüm insanlara doğdukları anda bahşedilen 'eşit' ve 'özgür' yaşama hakkı doğum anından sonraki olası adaletsizlikler ve esaret ihtimaline karşı bir güvence sağlamıyor gibiydi:

³⁵ *Haklar ve Özgürlükler Antolojisi, s. 91.*

³⁶ *Haklar ve Özgürlükler Antolojisi, s. 94.*

Feodalizmdeki yasal bölünmelere bağlı eşitsizliklerin yerini kapitalizmdeki ekonomik işlevin farklılığına dayanan eşitsizliklerin aldığı söylenebilir.³⁷

Ekonomik işlevdeki farklılığın, siyasal alandan ayırık tutulduğu ölçüde, yasalarla güvence altına alınmış olan biçimsel eşitlik için bir tutarsızlık anlamına geldiği söylenemezdi. Ayrıca temel haklar dizgesinin en tepesinde yer verilen ‘mülk edinme özgürlüğü’nden herkesin yararlanabileceğini iddia etmenin ‘fırsat eşitliği’ prensibi ile çelişir bir yanı da yoktu. Ancak toplumsal kadrajdaki ‘görünür’ eşitsizliklerin siyasal fotoğrafta ‘görünmez’ kılınması işleminin biriken gerginlikleri önlemekte daha ne kadar başarılı olabileceğini o dönem için kestirebilmek de pek mümkün sayılmazdı.

Bu çalışmanın ‘Deprem’ bölümünde ayrıntılarıyla irdeleneceği üzere, toplumun artık belirgin biçimde en geniş kesimini oluşturan çalışan sınıflar ve işsizler için bu türden bir ‘eşitlik’ ve ‘özgürlük’ onların bir zamanlar uğruna mücadele ettiği değerlerin çok uzağındaydı ve hoşnutsuzdular. Ne var ki bir diğer hoşnutsuzluk, ayak takımıyla kağıt üzerinde dahi eşit muamele görmekten tiksinti duyduğunu gizlemeyen mülk sahibi seçkinlerdeydi. Bunlardan biri olan İskoç filozof Adam Ferguson (1723-1816) Wood’un aktardığı aşağıdaki alıntıda bu eğilimi dile getiren örneklerden yalnızca biriydi:

Düşünceleri kendi geçimiyle ve bunun korunmasıyla sınırlı olan birine ulus idaresinde nasıl güvenilir? Böyleleri, devlet işleri üzerine olan tartışmalara kabul edilse, meclislere karışıklık, karmaşa, yolsuzluk ve yozlaşma getirir.³⁸

³⁷ Turner, s. 16.

³⁸ Adam Ferguson’dan aktaran: Wood, *Kapitalizm Demokrasiye Karşı*, s. 268.

İKİNCİ BÖLÜM

HAKLAR DİZGESİ VE SÖYLEMİNDE DÖNEMSEL ÇÖKÜŞ

2.1.GİRİŞ

19. yüzyılın ilk yarısı henüz tamamlanmadan, modernizm serüveninin ‘insan hakları’ anlayış ve uygulamasında hissedilen depresi dönemin alt üst edici sarsıntılarında bağımsız ele almak mümkün değildir. Gerek aydınlanma değerleri, gerekse Fransız Devrimi ideallerinde geri dönüşsüz bir aşınmanın da başlangıcı olan bu süreç İkinci Dünya Savaşı sonuna dek dinmeyecek öncü ve artçı sarsıntılarıyla, bir kez kırılmış olan fay hattındaki yıkıcı hareketleri bir türlü durduramadı.

Öncelikle, ‘ekonomik kriz’ olgusuyla tanışıldı: Klasik ekonomi-politiğe özgü ‘doğal uyum’ varsayımının, ‘doğal haklar’ kavramsallaştırması ile olan köken ortaklığı, birincisinde yaşanan şok edici sallantıyı ikincisi için kaçınılmaz bir kader ortaklığına dönüştürdü.

Giderek şiddetlenen yoksulluk ve buna bağlı toplumsal ayrışma, devrim öncesinde kaldığına inanılan ayrıcalık ve eşitsizliği bu kez ekonomik düzlemde yeniden diriltirken modern sınıfların dünyayı sarsan devrim günlerinde bayraklaştırdığı eşitlik-özgürlük uzlaşısını da toprağa gömüyordu.

Akla bağlanan umutlar, burjuva toplumunun somut gerçekliği içinde acı bir düş kırıklığı yaratarak karikatürleştikçe bireyin bağımsızlığı anlayışı da kuramsal bir anlayış olarak kalıp nesnel gerçeklikle tüm bağlarını kopardı.³⁹

İnsan haklarına dair nesnel gerçeklik, Wagner’in ‘kısıtlı modernlik’⁴⁰ olarak çizdiği karikatürün bir parçasıydı artık...

³⁹ M. Buhr, W. Scroeder, K. Barck, s. 78.

⁴⁰ Wagner, s. 86.

2.2 SÖYLEMİN ÇÖKÜŞÜNDE SOSYAL VE EKONOMİK DİNAMİKLER

2.2.1. Eşitlik ve Özgürlük Uzlaşısında Tarihsel Kırılma

Fransız Devrimi'nin aristokrasiye karşı geniş halk yığınlarını peşinden koşturan 'eşitlik-özgürlük-kardeşlik' rüyasından uyananlar yalnızca toplumun en dibinde yer alan proleterler ve işsizler ordusu değil, aynı zamanda mülksüzler uçurumuna yuvarlanmanın eşiğine gelmiş küçük burjuva unsurlardı. Bu hayal kırıklığından payını alanlar arasında, Hobsbawm'ın vurguladığı gibi, endüstriyel fiyaskonun sınıflarından kopardığı (declassed) yoksul ve aç, ancak asla vasıfsız ve cahil sayılmayacak –el dokumacıları gibi- zanaat sahipleri de bulunmaktaydı.⁴¹

Mülk sahibi sınıf aleyhine gelişen hoşnutsuzluk ve öfkenin tabanı genişledikçe saflar da belirgin biçimde ayrıldı. Yarım yüzyıl kadar önce aristokratik ayrıcalıkların karşısında aynı üç renkli bayrak altında toplananlar, şimdi ekonomik ayrıcalıkların çok daha yalın ve çıplak bir görünüm kazandığı modern tabloda karşıt renkler oldular.

*Bu ortak hoşnutsuzluk onları 'radikalizm'in kitle hareketlerinde, 'demokrasi'de ya da 'cumhuriyetçilik'te birleştirdi; aralarında en korkutucu olanları 1815-1848 arasında İngiliz Radikalleri, Fransız Cumhuriyetçileri ve Amerika'da Jacksoncu Demokratlar'dı.*⁴²

En güçlü olduğu dönemi 1839-1842 arasında yaşayan, ancak Fransa'da patlak verip bütün Avrupa'yı sarsan 1848 devrimlerinden sonra da etkisini sürdüren Halkın Fermanı (Chartist) hareketi modern sınıflar arasındaki mücadelenin en uç örneklerinden biri olarak kaydetmek gerekir.⁴³

Dönemin tarihsel kırılmasını yansıtan kitlesel mücadele örneklerinin artık bizzat burjuvaziye karşı yöneltilen ve 'eşitlik' ve 'özgürlük' ortak paydasında toplanabilecek

⁴¹ Hobsbawm, *Devrim Çağı 1789-1848*, s. 227.

⁴² Hobsbawm, *Devrim Çağı 1789-1848*, s. 49.

⁴³ Hobsbawm, *Devrim Çağı 1789-1848*, s. 136.

taleplerden oluştuğu söylenebilir. Ancak asıl sorun, Fransız Devrimi'nin gerçek galibi olan burjuvazinin bu iki değere sırt çevirmesinden ziyade onlara kendi dünyasından yüklediği anlam ve içeriğe dair evrensellik iddiasının inandırıcılığını yitirmiş olmasıdır.

Gerçekten de, siyasal düzeyde esas aldığı 'eşitlik' ile ekonomik sisteminin temelini oluşturan 'eşitsizlik' arasındaki çelişkili ilişkiyle var olabilen kapitalizm⁴⁴ 'özgürlük' kurgusunu da bu yapısal çelişkinin dolaylı ifadesi sayılabilecek 'sözleşme özgürlüğü'ne indirgemıştır.

2.2.2. Şiddetli Yoksulluk ve Toplumsal Ayrışma

İktisadi krizin ve kıtlığın yıkıcı etkileri dalga dalga yayıldıkça, bundan en fazla zarar gören, kuşkusuz ekonomik atılım döneminde dahi yaşam koşullarının hiç de iç açıcı olduğu söylenemeyecek çalışan kesimler ve kent yoksulları oldu. Kırdan kopuşun bedelini kentte değersizlik ve güvencesizlikle zaten ödemekte olan bu insanlar, şimdi artık gerçek bir var olma savaşını imkanından başka hiçbir şeye sahip değildi.

*Ayaklanma yalnızca mümkün değil, zorunluydu da...*⁴⁵

Kar oranları sürekli düşmekte olan tekil sermayedarların bu eğilime verdikleri bilindik yanıt üretim maliyetlerini kısmak, yani ücretleri düşürmek oldukça; hem krizin sonuçları daha da ağırlaştı, hem de toplumsal maliyet dramatik bir biçimde yükseldi.

Ele aldığımız dönemde bütün Avrupa'nın büyük kentlerinde 'iyi' batı yakasıyla 'sefil' doğu yakası arasında mutlak bir bölünme ortaya çıktı. Ve iktidar mekanizmalarını elinde tutan mülk sahipleri 1832'de Marsilya'dan St. Petersburg'a kadar kıtayı silip süpüren koleranın yeniden hortlayıp kendilerini de tehdit etmeye başlamasına karşı aldıkları zorunlu önlem dışında, bu sefalete tümüyle kayıtsızdılar.⁴⁶

⁴⁴ Turner, 29.

⁴⁵ Hobsbawm, *Devrim Çağı 1789-1848*, s. 224.

⁴⁶ Hobsbawm, *Devrim Çağı 1789-1848*, s. 222.

2.2.3. Ekonomik Bunalım

Piyasanın dengeleyici rolüne duyulan sonsuz güvene rağmen, kapitalizmin yapısal bir 'kriz' olgusuyla ilk yüz yüze gelişi 19. yüzyılın ilk yarısı henüz tamamlanmadan gerçekleşir. Artık etkileri bütün dünyaya yayılan, acıları ve savaşları ile kıtalar ötesine taşınan bunalımlar, buhranlar dönemine girilmiştir.

19. yüzyıl başında, ekonomik üretkenlikte yaşanan patlamanın yarattığı baş döndürücü etki henüz sürmekteyken kara haberler 1840'lı yıllarla birlikte özellikle İngiltere'den başlamak üzere tüm kıtaya yayılmaya başladı. Gerçi endüstri devriminin yarattığı muazzam avantajların henüz 1815'ten itibaren kar payının daralmasıyla dengelenmeye başladığı görülmeye başlamıştı. Ancak üretim maliyetlerinde olmasa da, bitmiş ürünün fiyatında baş gösteren sürekli bir düşüş eğiliminin önü alınamıyordu.

Tekil olarak ele alındığında her bir girişimci, başta işgücü ederi (ücret) olmak üzere üretim maliyetlerini minimum düzeyde tuttuğu takdirde kar oranını yükselteceği ampirik bilgisine ulaşmıştı. Ne var ki, Adam Smith'in görünmez eli (invisible hand) üretimdeki artışla satın alma gücündeki azalma arasındaki dramatik çelişkinin çözümüne kadar ulaşmıyordu.

Dramatik olanın toplumsal bir trajediye dönüşmesi 1841-1842 yıllarında endüstrinin yalnızca bir takım sıkıntı ve kayıplarla değil, eğer ilerlemesinin önündeki engeller kaldırılmazsa genel bir boğulma tehlikesi ile karşı karşıya olunduğunun fark edilmesiyle başladı. Bu tabloya çeşitli tarımsal ürünlerde, özellikle patatesten hasat alınamamasına neden olan kıtlık da eklenince bunalımın sonuçları travmatik oldu.⁴⁷

1848 ayaklanmasını yaratan temel nesnel faktör olduğu görülen ekonomik krizin bu etkisi 2. Dünya Savaşı'na yol açan 1929 ekonomik bunalımının nedenselliği ile ilişkilendirilebilir. Her ikisinin de toplumsal ve siyasal sonuçları ağır ve kalıcı olmuştur: Birincisinde aydınlanma mirası ağır yara alırken eşitlik-özgürlük ideali buzdolabına

⁴⁷ Hobsbawm, *Devrim Çağı 1789-1848*, s. 328-331.

konulmuş; ikincisinde ise ulusçuluk, evrensel köklerinden koparılarak soykırımlara varacak ölçüde yıkıcı bir karakter kazanmıştır.

2.3 SÖYLEMİN ÇÖKÜŞÜNDE SİYASAL DİNAMİKLER

Serbest piyasa ekonomisinin şaşmaz bir dengeye dayandığına inanılan doğası geniş kesimler üzerinde derin bir hayal kırıklığı yaratmakla kalmamış, bu hoşnutsuzluk kendisini sıklıkla patlak veren ayaklanmalar ve en sarsıcı olanı 1848’de atlatılan iç savaşla dışavurmuştu. Liberal ideolojinin temel varsayımları nesnel/maddi ilişkilerdeki inandırıcı karşılığını yitirdikçe üç renkli bayrağın ‘kardeşlik’ sloganı da yerini çatışmaya bırakıyordu.

Çatışma, ulusal sınırlar içerisinde bütün çıplaklığıyla bir ‘sınıf savaşı’ biçiminde gelişirken, sınırlar ötesinde ise pazar ve kaynakların paylaşımı temelinde devletler arası bir mücadele olarak yayıldı. Eşitliğin ve özgürlüğün güvencesi olarak kutsanan ‘serbest rekabet’ sahneyi sessizce terk ederken sahnenin yeni hakimi olan tekelci eğilimler Avrupa’nın her yerinde solo şarkılar söylemeye başladılar:

Smithçi sınırsız piyasa verimliliği nosyonu kısa süre içerisinde ulusal ekonominin serpilebilmesini sağlamak için koruyucu sınırların çekilmesi gerektiğini öne süren Listçi düşüncenin itirazıyla karşılaştı.⁴⁸

Doğusunda evrensel bir iddia taşıyan ulusçuluk, içedönük olarak ‘koruyucu’, dışarıda ise yayılcı ve saldırgan bir karaktere bürünmeye başladı. Milliyetçiliğin incelediğimiz dönemde birleştirici değil ayrılıkçı, kapsayıcı değil dışlayıcı kimlik tanımıyla tekelci yayılmanın gereksinimlerine yanıt veren bir ideolojik çerçeve sunduğunu söyleyebiliriz.

Saldırgan milliyetçi eğilimler o denli güçlüydü ki; bu eğilimi meşrulaştıran biyolojik bir üstünlük iddiası olarak ırkçılık ve sosyal darvinizm bu dönemin eseri olup neredeyse egemen bir düşünce biçimine dönüştü. Ayrımcılık ‘bilimsel’ temeller

⁴⁸ Wagner, s. 87.

üzerinde bir kez akla uygun hale getirildiğinde ise modernizmin trajedisi faşizm, sosyal şovenizm ve nasyonal sosyalizm gibi kardeş akımlar tarafından yazılmaya başladı. Tarihin bu en kanlı yapraklarının çevrildiği döneme iki dünya savaşı, sayısız bölgesel çatışmalar ve bu çatışmalarda astronomik boyuta ulaşan ölümler sığdırıldı.

İncelediğimiz evrede, savaşlar ve çatışmalar dolayısıyla yaşanan kayıplardaki hızlı artışı önceki dönemlerle karşılaştıran Hobsbawm, çarpıcı sonuçlara ulaşmaktadır. Buna göre, yaklaşık 15 yıl sürmüş olan Napolyon Savaşları'nda (1800-1815) yitirilen insan sayısı 'bir buçuk milyon' olmakla birlikte, aynı sayıdaki insan Birinci Dünya Savaşı'nda tek bir muharebede kaybedilmiştir. Yine yalnızca dört yıl sürmüş olan Amerikan İş Savaşı'nda (1861-1865) yaşamını yitiren insan sayısı 600.000'in üzerindedir.⁴⁹

2.4 SÖYLEMİN ÇÖKÜŞÜNDE DIŞ DİNAMİKLER

Tekeller arası amansız rekabet ve dünya savaşlarıyla hız kazanan siyasi yayılma, dünya genelindeki 'eşitlik' terazisini de tersyüz etmeye yetmişti. Bu dönemde, dünyanın azınlıkta kalan 'gelişmiş' ülkeleri ile 'gelişmemiş' olan çoğunluğu arasında köklü, kalıcı ve tarihsel bir yarılmının yaşandığına tanık olduğunu söylemek mümkündür. Bu süreçte gelişmiş ülkelerin muazzam ekonomik gücü, o zamana kadar görülmemiş ölçüde caydırıcı olan savaş gemilerini ve ateşli silahları da arkasına alarak bu yarılmayı hızla derinleştirdiler:

*1930'larda Rusların 'geri' ve 'ileri' arasındaki uçurumu aşacak araçlar geliştirmesine kadar, dünya sakinlerinin azınlığı ile çoğunluğu arasında var olan bu bölünme kaldırılamaz, geçilemez ve büyümeye devam eden bir uçurum olarak kaldı. Yirminci yüzyıl tarihini bundan daha kesin bir biçimde belirlemiş bir başka olgu daha yoktur.*⁵⁰

Gelişmiş ve gelişmemiş ülke coğrafyaları arasındaki uçurumun derinleşmesi, Avrupa devletleri arasındaki sömürge yarışıyla karşılıklı olarak ilişkilendirilebilir. 'Ham

⁴⁹ Hobsbawm, *Devrim Çağı 1789-1848*, s. 105.

⁵⁰ Hobsbawm, *Devrim Çağı 1789-1848*, s. 105.

madde kaynaklarına ulaşım' için araçsallaştırılan gelişmemiş ülkeler, birbiri ardına sömürgeleştirilerek kapitalizmin merkez üslerine kaynak aktarımında yaşamsal bir öneme ulaşıyordu. Sömürgeciliğin uluslararası alanda 'hukuki' çerçevesini belirleyen Berlin Konferansı (1885) herhangi bir sömürge toprağı üzerinde hak iddia edebilme koşulunu o toprakların fiili olarak işgal edilmiş olmasına bağlayarak⁵¹ dünyanın gelişmemiş geri kalanını adeta bir hukuk nesnesine indirgiyordu.

Berlin Konferansı'nın hukuki düzlemde mal paylaşımını andıran düzenlemesi, bu dönemde merkez ülkeler dışındaki coğrafyalara ve buradaki 'insan' faktörüne olan egemen bakışın çarpıcı bir örneğı olarak kabul edilebilir. Söz konusu coğrafyalar üzerindeki paylaşım ve buna eşlik eden hegemonya mücadelesi hız kazandıkça, yerkürenin geri kalanının 'nüfuz alanları'na dönüşmüş parçalı tablosu daha belirgin hale gelmeye başladı. Nüfuz ve manipülasyon yarışının bir enstrümanı olarak, gelişmemiş ülke insanlarına 'haklar' lügatından bahşedilen ise 'azınlık hakları'ndan başkası değildi.

1929'da Yunanistan'ın bağımsızlığı ile sonuçlanan müdahalede Rusya, Fransa ve İngiltere, 1860'da Suriye için devreye giren Avusturya, Fransa ve İngiltere, 1903'te Makedonya sorununa müdahil olan Avusturya, Rusya, İngiltere, İtalya ve Fransa⁵² bu nüfuz alanlarına olan duyarlılıklarını aynı argümanla gerekçelendirdiler: 'Azınlık hakları' ve 'insani saikler'.

2.5 ÇÖKÜŞ ETKİSİNDE İNSAN HAKLARI

2.5.1. Eski Bir Miras: Ayrımcılık

Aristokratik ayrıcalıkların gözden düşürülmesiyle birlikte siyasal alanda oluşturulan yasal eşitlik kurgusu, ekonomik alandaki eşitsizlikler duvarına çarptığında sendelemeye başlamıştı. Henüz 1848 Ayaklanması'na uzanan evrede, 'insan hakları' tasarımıındaki temel unsur olan 'eşitlik' vaadine ilişkin -toplumsal formasyon düzeyinde- önemli bir kırılma yaşandığını belirlemek mümkündür.

⁵¹ Oral Sander, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi Yayıncılık, Ankara, 1998, s. 205

⁵² Yasemin Özdek, *Uluslararası Politika ve İnsan Hakları*, Öteki Yayınevi, Ankara, 2000, s. 68-69.

Bu çalışmanın ‘şiddetli yoksulluk ve toplumsal ayrışma’ başlığı altında ayrıntılarıyla ele alındığı gibi,⁵³ toplumun büyük çoğunluğunu oluşturan çalışanların ve işsizlerin yalnızca iktisadi mekanizmalar değil, aynı zamanda siyasal sistem tarafından da dışarıda bırakıldığını gözlemlemekteyiz. Bu dönemde yoksulluk, başka bir deyişle mülksüzlük ile ‘sosyal ve siyasal dışlanma’ arasında doğrudan bir ilişki olduğundan söz edilebilir.

Marshall, İngiltere’de 1834 yılında yürürlüğe giren ‘Yoksulları Koruma Yasası’ni örnek verdiği çalışmasında, bu yasanın sosyal bir koruma sağlama hedefiyle değil, yalnızca ‘merhamet’ ve ‘yardım’ saikleriyle hazırlanmış olduğunun altını çizmektedir. Marshall’a göre, yoksulların talepleri bu örnekte birer yurttaşlık hakkı olmaktan öte, yurttaşlık statüsü sona ermiş aciz insanların serzenişleri olarak algılanmaktadır.⁵⁴

Biçimsel eşitlik temelleri üzerine yeniden kurulan hiyerarşik toplum⁵⁵ içeride sınıf, dışarıda ise ırk ayrımına dayanan ‘barbar-uygar’ ikiliğini ‘modern’ bir paradigma olarak insanlığın önüne koyuyordu:

Uygarların (ülke içindeki çalışan yoksul kitleleri de içeren) barbarlara karşı duyduğu bu yoğun küçümseme, bu kanıtlanmış üstünlük duygusuna dayanmaktaydı. Bu dünyaya giremeyenler, otomatik olarak onların mahkum edilmesine neden olan bir kişisel zekadan, ahlak gücünden ya da enerjiden yoksun insanlardı.⁵⁶

2.5.2. Yitirilen Bir İddia: Evrensellik

Tüm insanların ‘doğal’ olarak eşit ve özgür doğdukları kabulü üzerine kurulu sosyo-ekonomik sistem, insanları barbar ve uygar olarak ikiye ayıracak dinamikleri bu kez kendi ‘doğa’sından üretmeyi başarmıştı. ‘İnsan hakları’ söyleminin milyonları peşinden sürükleyen görkemli albenisi, barbarlar tarafından değil, uygar dünyanın

⁵³ Bu çalışmada bkz. ‘Şiddetli Yoksulluk ve Toplumsal Ayrışma’ başlıklı kısım 2.2.2

⁵⁴ Marshall, s. 16.

⁵⁵ Özden, s. 218.

⁵⁶ Hobsbawm, *Devrim Çağı 1789-1848*, s. 217.

bizzat kendisi tarafından yerle bir edilmek üzereydi. Uygar dünya, kendi bağrından çıkarıp insanlığa armağan ettiği evrensel idealleriyle şimdi adeta hesaplaşıyordu:

*19. yüzyılda 'barbar halkların' ya da 'uygar olmayan' ulusların kendi kendilerini yönetemeyeceği iddiası, Avrupalı sömürgeci devletler açısından emperyalizmin haklılığını ortaya çıkaran en temel meşruiyet kaynağıydı.*⁵⁷

Kendi ulusal sınırlarından taşan, kurduğu ordularla üç renkli bayrağı bütün insanlığa taşımak için yola çıkan Fransız Devrimi'nin üzerinden asırlar geçmemişti. Ama artık ulusal sınırlardan taşan, 'bireyciliğin' değil, düpedüz açgözlü bir bencilliğin zenginliği kendine mal etme dürtüsüydü; kurulan ordular ise tek renkli bayraklarıyla yalnızca kan taşıyorlardı.

2.5.3. Soykırım Çağına Kalıtsal Dayanaklar

Ekonomik alanla sınırlı kalmayıp toplumsal alanda da kendisini kabul ettiren eşitsizliklerin aşılamayacağı fikri bir kez yaygınlık kazanmaya başlayınca, bu eşitsizlikleri makul göstermek ve anlaşılır kılmak için doğallaştırmak gerekiyordu. Böylece, insanlar arasındaki eşitsizliğin kökenini doğa ve toplum yasalarında arayarak rasyonalize etme çabası kendisine güçlü bir nesnel zemin bulmuş oluyordu. Zira bu kez bu amacı gerçekleştirmek için devreye sokulan, geleneksel toplumdaki din değil, modern toplumun 'bilimsel' ve 'akla dayalı' yöntemleriydi.

19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak 20. yüzyılın ilk yarısı boyunca egemen olan sosyal darvencilik, biyolojizm ve eugenics (insan ırkının soya çekim yoluyla ıslahına çalışan bilim dalı) gibi ırk teorileri, imha ve soykırım eğilimlerini 'bilimsel' olarak gerekçelendirdiler:

Toplumsal ilişkilerin gelişip evrilmesinin en iyi yolunun denetimsiz çatışmalar olduğu temasını yücelten bu tür kuramlar 'İnsan Irklarının Gelişimi Üzerine Bir Deneme'nin (1853-1855) yayıncısı A. De Gobineau'ya ve '19. Yüzyılın Temelleri'nin

⁵⁷ Göktürk, s. 173.

*yazarı H.S. Chamberlain'e çok şey borçludur. Gobineau ve Chamberlain'in kuramları ileride Nazizm haline gelecek olan akımın dayanaklarının pek çoğunu ortaya koydu.*⁵⁸

Gobineau'dan Hitler'e, oradan da toplama kamplarına uzanan bu etkinin dolaylımsız bağlantıları arasında nasyonal sosyalizmin ilham kaynaklarından biri olmuş kuramcı Oswald Spengler'in (1880-1936) tıp bilimini doğal ayıklanmanın hizmetine sunmayı öneren tüyler ürpertici tezini de saymak gerekir.⁵⁹

⁵⁸ Turner, s. 87.

⁵⁹ Alaeddin Şenel, *İrk ve İrkçılık Düşüncesi*, İkinci Basım, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1993, s. 62

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SOSYAL HAKLAR EKSENİNDE RESTORASYON

3.1 GİRİŞ

Neredeyse bütün Avrupa'yı bir harabeye çeviren, dünyayı büyük bir felaketin eşiğine sürükleyen 2. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte insanlık, soğukkanlı bir geçmiş muhasebesi zorunluluğu ile karşı karşıya kaldı. Öncelikle, bağrından tekelci piyasa diktasını ve milyonlarca insanın ölümüne neden olmuş nasyonal sosyalizmi çıkarmış olan kapitalist toplumsal formasyon, dizginlenemeyen doğasıyla çok ciddi bir güven yitimine uğradı; bu durum, gerçek bir alternatif olarak uluslararası siyasette yerini almış olan sosyalizme karşı önemli bir ideolojik zaaf anlamına geliyordu.

Bu tablo karşısında, uluslar arası kapitalizmin Avrupa'dan başlamak üzere gerçek anlamda bir yeniden yapılanma sürecine girmesi kaçınılmaz görünüyordu:

Soğuk Savaş'ın başlangıç yıllarından itibaren, ABD tarafından uygulamaya konulan Marshall Planı ile Avrupa ülkelerinin ve özellikle Federal Almanya'nın kapitalist ekonomilerinin rehabilitasyon süreci başlamıştır.⁶⁰

Öncelikle, 1929 ekonomik bunalımından çıkarılan dersler sosyalizmin 'eşitlik' temasıyla rekabet ihtiyacına eklendiğinde, 'keynesyen refah devleti' adını alacak olan birikim modelinin uygulanmasını koşullayan nesnellik ortaya çıktı. Bu model, merkezi ve 'müdahaleci' bir ulus-devlet yapılanmasını gerektirdiğinden, gerek 'yurttaşlık' anlayışına, gerekse 'insan hakları' algısının yeniden şekillenmesine olan doğrudan etkisi tartışmasızdır. Çalışmanın 'restorasyon' isimli bu bölümünde, incelenen evreye içkin sosyo-ekonomik ve siyasal dinamiklerin egemen 'insan hakları' yaklaşımı ile olan belirlenim ilişkisi üzerinde durulmuştur.

⁶⁰ Bottomore, s. 60.

3.2 SÖYLEMİN RESTORASYONUNDA SOSYAL VE EKONOMİK DİNAMİKLER

3.2.1. Ekonomik Gelişimde Altın Çağ

2. Dünya Savaşı'nın getirdiği korkunç yıkımın hemen ertesinde esmeye başlayan iyimserlik ve umut rüzgarları yersiz değildi. Gün geçtikçe yerli yerine oturtulmaya başlayan yalnızca çökertilmiş binalar ve şehir altyapıları değil, aynı zamanda gerçek bir yenilenmeye işaret eden ekonomik göstergelerdi. Kapitalizm tarihinin en uzun sürecekle patlamasının arifesinde, geride kalan ekonomik buhranın yaraları alınan derslerle sarılıyordu.

Yaraların sarılması, hatta iyileşmesi için uzun bir süre beklemek gerekmedi. Yükselen tüketim eğilimi ulusal pazarlar için can suyu taşımaya başladıkça, ulus-devlet suyun akışını süreklileştirecek kanallar inşa eden bir ekonomik fail olarak sahnedeydi. Minimal devlet ezberi bozulmuştu; ancak hatırlanmak istenebilecek ezber hangisiydi ki ?

İstihdam, ücret ve çalışanları destekleyen fiyat politikaları çalışanların satın alma gücünü, piyasaların ise pazarlama kapasitesini hızla arttırdı. Yüksek ücretlerle 'sermaye birikimi' arasındaki bu barışık ilişki ilk kez uygulanabilir bir model olarak algılanıyordu. Hatta o vakte kadar birikim sürecinin ayak bağı olarak ötelenmiş sosyal politika, Şenkal'in ifadesiyle giderin değil, yatırımın bir aracı olarak görülmeye başlıyordu.⁶¹

Ekonomik verimlilikteki artış, Keynesyen-fordist birikim modelinde üretim sürecini kolektif, merkezîyetçi bir temelde örgütlerken aynı temeldeki örgütlenme refah devletinin karakterini de belirliyordu: Kolektif hakları hem sağlama, hem de koruma ereğinde seferber olmuş toplumsal formasyonun merkezinde duran ulus-devlet !

⁶¹ Abdülkadir Şenkal, *Küreselleşme Sürecinde Sosyal Politika*, Alfa Basım Yayın Dağıtım Ltd. Şti, İstanbul, 2005, s. 152.

Fordist üretim zemininde sağlanan Keynesyen uzlaşmanın yayılma hızı onu bütün ‘hür dünya’ya ulaştırırken ekonomik patlamanın olgun meyveleri de aynı hızla alınmaya başlandı. Öyle ki, 1948-1973 yılları arasında dünya genelindeki gayri safi milli hasıla tam üç buçuk katına çıktığı gibi bu yılların büyük bölümünde gelişmiş ekonomiler tam istihdam yaşadılar.⁶²

3.2.2. Sosyal Haklar Temelinde Toplumsal Muhalefetin Yükselişi

Savaş sonrası ekonomik atılım ve hızla kurumsallaşan refah devleti uygulamalarıyla uyumlu bir biçimde, toplumsal muhalefetin ivmesinde belirgin bir yükselişe tanık olunmuştur. Özellikle Batı Avrupa’dan başlamak üzere, sonradan ’68 kuşağı olarak anılacak olan hareketin ulaştığı yaygınlık ve meşruiyet düzeyinin siyasal iktidarların tercihlerinde caydırıcı, hatta zaman zaman belirleyici bir parametre olduğu söylenebilir. Metropol ve çevre kapitalist ülkelerde, sosyal hakların tarihin gördüğü en yüksek standartlara ulaşmış olmasında, yönetenlerin ‘yukarıdaki’ rasyonel tercihlerinden ziyade yönetilenlerin ‘aşağıdaki’ kararlı ve sürekli basıncının başat rol oynadığını vurgulamak daha isabetli görünmektedir:

*Toplumsal yurttaşlık haklarının yaygınlaşması, modern toplumda eşitliği sağlamaya yönelik toplumsal hareketlere ayrılmaz bir biçimde bağlıdır.*⁶³

Turner’ın ‘ayrılmaz bir biçimde bağlıdır’ vurgusunu iç içe geçmiş, birbirini besleyen maddi süreçler olarak da algılamak mümkündür. Bu çerçevede, siyasal sistemin verili konjonktürde toplumsal yurttaşlık haklarını dışlamayan sosyo-ekonomik paradigmasıyla bu hakları talep eden muhalefetin etkisi arasında karşılıklı bir ilişki bulunmaktadır. Bu karşılıklı ilişkiyi Marshall da saptayarak ‘hak talepleri’ ve ‘sistemik yönelimler’ düzeylerindeki örtüşmeyi not etmektedir:

*Eşitsizliğin azaltılması, beraberinde, en azından sosyal refah alanındaki eşitsizliğin tamamıyla ortadan kaldırılması taleplerini getirmiştir.*⁶⁴

⁶² Callinicos, s. 337.

⁶³ Turner, s. 20.

Uluslararası kapitalist sistemde keynesyen yaklaşımların benimsenerek yaşama geçirilmesini zorunlu kılan nesnellik, ekonomik ve politik bir dizi dinamiğin ele alındığı aşağıdaki bölümlerde betimlenmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte, bütünsel tablo içerisinde özgün bir dinamik olarak ‘toplumsal muhalefetin’ payını da ihmal etmeme gereği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca incelediğimiz dönemde, toplumsal hareketleri bu denli etkin bir unsur olarak öne çıkaran özellik, bu hareketlerin eksenine ve hedeflerine yönelik aşağıdaki değerlendirmede yatıyor olsa gerektir:

*Siyasi hegemonya için yurt içinde verilen mücadelenin eksenini ‘ulusal-popüler’ eksen ile kalkınma, gelişme ve ‘ekonomik-maddi’ siyasi süreçlerdeki hakların korunması oluşturuyordu.*⁶⁵

Jessop’un yaklaşımında altı çizilmesi gereken belki de en çarpıcı belirleme, ‘hakların korunması’ ereğinin ‘siyasal’ değil, ‘ekonomik-maddi’ bir düzlemde realize ediliyor olmasıdır. Gerçekten de, hak taleplerinin ekonomik alana içkin çelişkiler üzerinden yükselen karakteri, bu taleplerin siyasal alanda bulunduğu karşılığı da açıklamaktadır. Günümüzde, ekonomik alanı mutlak bir ‘doğallık’ atfıyla dokunulmaz hale getiren klasik liberter yaklaşımın hak ve özgürlükler dizgesi yeniden egemen oldukça, ‘yeni’ toplumsal hareketlerin siyasal alanla iştigal eden ‘muhalif’ çıkışları ciddiye alınabilir bir ‘politik’ karşılık üretememektedir.

3.2.3. Keynes’in Keşfi ve Refah Devleti

1929 ekonomik krizinin dünyayı bir felaketin eşiğine sürükleyen dehşetinden çıkarılan ders para ve maliye politikalarında köklü bir yönlemsel dönüşüme gidilmesi gerektiğini gösteriyordu. Zira tümüyle başıboş bırakılan piyasa yasalarına olan dayanaksız güvene rağmen serbest rekabetin yerini tekelleşme almış, talep kıtlığı koşullarında tekellerin amansız mücadelesi ise dengeyi değil, çatışmayı doğurmuştu. İktisadi kaynaklara ve geniş pazarlara ulaşmak amacıyla yürütülen denetimsiz çekişme denetimsiz şiddeti de beraberinde getirmişti.

⁶⁴ Marshall, s. 33.

⁶⁵ Bob Jessop, *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*, Çev. Betül Yazar, Alev Özkazanç, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 309.

Henüz 2. Dünya Savaşı'nın ateşi sönmeden, 1944 yılında toplanan Bretton Woods konferansında İngiliz heyetini temsil eden John Maynard Keynes'in (1883-1946) iktisadi planına itibar etmek yalnızca zorunlu değil, aynı zamanda olanaklıydı. 1936 yılında kaleme aldığı 'The General Theory of Employment Interest and Money (İstihdam, Para ve Faiz Genel Kuramı) adlı ünlü eserinde ortaya attığı tezlerinin uygulanmasına elverişli bir uluslararası konjonktür doğmak üzereydi.⁶⁶ Savaşın yıkıntıları üzerine kurulacak bu yeni ekonomik konsept iç talebin yukarı çekilmesi hedefine odaklı olarak istihdamın maksimum ölçüde artırılmasına, satın alma gücündeki yükselişle birlikte ise tüketimin ve pazarın canlandırılması angajmanlarına dayanıyordu. Bu kuramsal yaklaşımın uygulama olanağı bulabilmesi ise 'devletin iktisadi edilgenliği' mitinden vazgeçilmesine bağlıydı.

Keynes'in terk edilmesini önerdiği mitler, klasik ekonomi-politiğin temel ilkelerinden başkası değildi. Ancak savaş sonrası uluslar arası panorama 'serbest piyasa' düzeninin bekası açısından öylesine tedirgin ediciydi ki, uluslar arası kapitalizm ruhunu teslim etmemek için Desai'nin deyimiyle ruhundan sapmayı⁶⁷ tercih etmek zorunda kalıyordu. Merkezinde Sovyetler Birliği'nin yer aldığı sosyalist ülkeler ekonomik kalkınma stratejilerini 'eşitlik' temelinde kurarak vahşi kapitalizmin yerlerde sürünen itibarına gerçek ve yaşayan bir alternatif oluşturdukları izlenimi vermeyi başarmışlardı. Bu model, bir yandan metropol kapitalist ülkelerin çalışan sınıfları üzerinde can alıcı bir albeni halesi oluştururken diğer yandan çevre ülke halkları için 'reel' bir çekim kaynağı olmaya başlıyordu. Bu nedenle, Keynes'in önerdiği iktisadi modelin kabul görerek 1970'li yılların sonlarına dek kesintisiz biçimde uygulanmasını sağlayan tercihin arkaplanında yalnızca iktisadi faktörleri değil, politik ve ekonomik rasyonellerin bir bileşkesini görmek daha isabetli kabul edilebilir. Keynes'in adıyla anılan 'sosyal refah devleti' önermesinin 'Keynesyan uzlaşma'⁶⁸ olarak da anılgelmesinin altında yatan nedeni, verilen konjonktürel ödünlerle birlikte anlamlandırmak yerinde bir yaklaşım görünmektedir:

⁶⁶ Callinicos, s. 338.

⁶⁷ Desai, M, "Globalization: Neither Ideology or Utopia", *Cambridge Review of International Affairs*, Autumn/Winter, 19-8, s. 18.

⁶⁸ Callinicos, s. 278.

*Keynezyen yaklaşım çerçevesinde uygulanan ekonomik politikalar ile sınıflararası çelişkilerin sistemin varlığını ve işleyişini tehlikeye atmayacak biçimde azaltılması, dolayısıyla hak ve özgürlüklerin genişlemesi söz konusudur.*⁶⁹

2. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte öncelikle Batı Avrupa'da uygulamaya konulmaya başlayan refah devleti politikaları tam istihdamı sağlama hedefiyle örtüşen bir biçimde zenginliğin ve sosyal-ekonomik hakların tüm ülke geneline yayılmasını sağladı. Bölüşüm her ne kadar eşit olmasa da dezavantajlı kesimler ve çalışan sınıflar aleyhine derin bir yarıma yaşanmasının önüne geçecek sosyal güvenlik sistemleri hayata geçirildi. İngiltere'de, piyasa etkisi karşısında kurumsal bir tampon oluşturan Aile Yardımı Yasası (1945) ile Çocuk Yasası ve Ulusal Yardım Yasası'nın (1948) kabul edilmesi yoksulların ve işsizlerin durumlarının iyileştirilmesine dönük çabalarda gözlemlenen ilk örneklerdir.⁷⁰

Refah devleti uygulaması örnekleri eğitim, sağlık gibi hizmetleri devlet gözetiminde yurttaşların tümünün erişimine açık hale getiren anayasal düzenlemelere varıncaya dek geniş bir alanda süreceği gibi az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için bir kalkınma/gelişme modeli oluşturacak ölçüde de yaygınlaşacaktır.⁷¹

3.3 SÖYLEMİN RESTORASYONUNDA SİYASAL DİNAMİKLER

3.3.1. Soğuk Savaş ve Uluslararası Denge

İkinci Dünya Savaşı henüz resmen sona ermeden önce, uluslar arası sistemi belirlemeye aday hegemonik aktörlerin savaşın galipleri, başka bir deyişle müttefikler arasından çıkacağı belli olmaya başlamıştı. Ne var ki, cephelerde halen omuz omuza çarpışmakta olan aynı müttefiklerin sıcak savaş bittikten sonra hangi türden çıkar ve etkinlik çatışmaları dolayısıyla karşı karşıya gelebilecekleri de neredeyse öngörülebiliyordu. Boyutları olmasa da niteliği önceden kestirilebilen bu çatışma

⁶⁹ Ümit Akçay, Mehmet Türkay, "Neoliberalizm'de Kalkınmacı Yaklaşım: Devletin Sermaye Birikimi Sürecindeki Yeri Üzerine" *İktisat, Siyaset Devlet Üzerine Yazılar Prof. Dr. Kemali Satbaşı'ya Armağan*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2006, s. 55

⁷⁰ Jessop, s. 68.

⁷¹ Burada kullanılan 'gelişmekte olan ülke' kavramı dahi keynesyan politikaların revaçta olduğu döneme özgü bir kalkınma tasarımının ürünüdür.

yalnızca devletler arasında değil, sistemler/paradigmalar arasında yaşanacak ve tüm dünya dengelerinin merkezinde yer alacaktı.

1944 yılı Temmuz ayında New Hampshire'a bağlı Bretton Woods kentinde bir araya gelen temsilciler, savaş sonrası oluşacak yeni dengeler içindeki kutuplardan birinin temelini oluşturacak konferansı topladılar. Konferansa katılan temsilciler arasında sonradan 'Doğu Bloku' olarak anılacak olan ülke delegelerinin yer almaması dikkat çekicidir. Bu konferansta, keynesyen eğilimli yeni para politikaları üzerinde uzlaşıldığı gibi Dünya Bankası ve İMF gibi kuruluşların da temeli atıldı.⁷² Soğuk Savaş döneminde ideolojik ve siyasal hegemonya mücadelesinin merkezinde yer alacak Avrupa'nın yeniden yapılandırılması planı yine Bretton Woods'ta çizildi.

Konferansta alınan kararlar, sonradan 'Bretton Woods düzeni' olarak anılacak olan sosyal devlet temelli para ve maliye politikalarının altyapısını oluşturmuştur. Ancak soğuk savaş dönemine henüz girilmeden, iki kutuptan birinin temelini atılmış olduğu göz önüne alındığında, yalnız iktisadi değil, siyasal sonuçları itibariyle de bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir.

Bretton Woods'la birlikte soğuk savaş stratejisinin ana hatlarını ortaya koymuş olduğu kabul edilebilecek kutup, liberal kapitalist devletlerden meydana geliyordu. Dolayısıyla, karşıt kutbun (sosyalizmin) olası tehditlerine karşı ekonomik, siyasal ve ideolojik boyutlarıyla bir güvenlik mekanizması oluşturulması fikrinin bu konferansta doğduğunu söylemek mümkündür.

Soğuk Savaş boyunca, iki kutup arasındaki çatışmadan doğan dengenin kurumsal bir ifadesi olarak Birleşmiş Milletler, 24 Ekim 1945 tarihindeki kuruluşuyla Milletler Cemiyeti'nin yerini aldı. Birleşmiş Milletler'in getirdiği uluslararası düzen, dünya üzerindeki tüm ulus-devletlerin biçimsel 'egemenlik ve bağımsızlık' haklarını eşit ölçüde tanıırken, 'müdahale yasağı' ilkesinin de devletler hukukuna girmesine

⁷² Şenkal, s. 245.

olanak tanıdı. Böylece, ‘devletlerin egemenliği’ düşüncesi her iki kutup tarafından da benimsenen temel bir uzlaşma referansı haline geldi.⁷³

3.3.2. Ulus-devletin Yükselen Önemi

Soğuk Savaş döneminde, iki kutup arasındaki hegemonya savaşımının ürünü olarak ortaya çıktığı söylenebilecek ‘müdahale yasağı’ ve ‘egemenlik eşitlik’ kavramları ulus-devletlerin güvenli bir ortamda nefes alıp verebilmeleri için elverişli bir korunak sağlamıştır. Herhangi bir ulus-devletin siyasal iktidarına ‘müdahale’ koşulunun Birleşmiş Milletler Şartı çerçevesinde oldukça sıkı koşullara bağlanmış olması bu elverişli korunağın –kuşkusuz- en sağlam sacayağını oluşturuyordu. Öyle ki, Güvenlik Konseyi üyesi 5 daimi üyeden herhangi birinin veto yetkisini kullanması, söz konusu olası müdahaleyi önlemeye yetiyordu.⁷⁴

1970’li yılların sonuna dek sürecek olan Birleşmiş Milletler Düzeni’nde, ‘üçüncü dünya’ olarak anılan az gelişmiş veya gelişmekte olan ulus-devletlerin dünya sisteminde görece özerk sosyo-ekonomik politikalar geliştirebilmiş olmalarının büyük ölçüde bu denge konjoktürüne bağlı olduğu söylenebilir. Bu ülkelerin hareket alanları, her ne kadar uluslar arası sistemin belirleyici aktörlerince tayin edilmiş temel koordinatlara bağlı olarak sınırlandırılmış olsa da, özellikle iç politikada –sosyal politika ve güvenlik konuları başta olmak üzere- görece bağımsız bir siyaset izleyebilmeleri imkan dahilindeydi. Bu dönemde dünya sistemine etki eden önemli dinamiklerden biri haline gelmiş ‘bağlantısızlar hareketi’ ulus-devlet siyasal iktidarlarının hareket alanını genişleten önemli faktörlerden biridir.

Öte yandan, ulus-devlet biçimiyle Keynesçi refah toplumu arasındaki doğrudan ve karşılıklı ilişki göz önüne alındığında, incelediğimiz dönemde her iki parametrenin birbirini besleyen öğeler olarak öne çıktığını kaydetmek gerekir:

⁷³ Özden, s. 73.

⁷⁴ Birleşmiş Milletler Şartı md. 27/3.

*Savaş sonrası ulusal ekonomi ve onunla bağlantılı olarak ulus devlet, ekonomik yeniden üretim-düzenleme devriminde özel tarihsel bir uğrak olarak ortaya çıkmıştır.*⁷⁵

3.4 SÖYLEMİN RESTORASYONUNDA DIŞ DİNAMİKLER

2. Dünya Savaşı sonrası dönemin Soğuk Savaş atmosferinde, kısa vadede ortadan kaldıramayacağı kadar güçlü, hatta kendi varlığı için dahi yakın bir tehdit olarak algıladığı dış dinamiklerle karşılaşan liberal/kapitalist kampın söz konusu tehdidi savuşturmak için -genel bir eğilim olarak- uzlaşma yolunu seçtiği söylenebilir. Bu bağlamda, ekonomik birikim modeline keynesyen tarzda yansıyan ‘uzlaşma’ formülünün uluslararası politika üzerinde de belirleyici etkisi olmuştur.

Stratejideki temel önceliğin ‘komünizmin yayılmasını durdurmak’ olarak tanımlanmak zorunda kalındığı ve 1970’li yılların sonlarına dek sürecektir olan yaklaşık yirmi beş yıllık dönemde izlenen politikalara bu savunma refleksinin damga vurduğunu iddia etmek mümkün görünmektedir. Söz konusu refleks, özellikle eski sömürge coğrafyaları ve az gelişmiş ülkelere olan yaklaşımda reel-politikanın gerekleri gözetilerek daha dengeli ve ihtiyatlı bir tutum sergilenmiş olmasını da açıklamaktadır:

*Washington’un temel kaygısı, üçüncü Dünya Ülkeleri’nin ekonomik yapılarından çok, içeride komünist yıkıcılığı durdurmak, küresel planda da komünist yayılmaya set çekmektir.*⁷⁶

Dış politikada, çevre ulus-devletlerin ekonomik ve toplumsal yapılarına doğrudan müdahil olunmasını gerçekçi bir seçenek olmaktan çıkararak dünya nesneliği, çevre ülke iktidarlarının görece özerk hareket alanlarını genişletici bir faktör olmuştur. Zira merkezi planlamaya dayalı kalkınma modelinin üçüncü dünya nezdinde sosyalizm patentli bir çekim kaynağı haline dönüşmesi Washington’u temkinli davranmaya iten kaygılarında haklı çıkarmaktadır:

⁷⁵ Jessop, 397.

⁷⁶ Walden Bello, Shea Cunningham, Bill Rau, *Karanlık Zafer-ABD, Yapısal Uyum ve Küresel Yoksulluk*, çev. Fikret Başkaya, İmge Kitabevi, Ankara, 1998, s. 34

Bağımsızlık savaşları veya çabaları sonucu eski sömürgelerde ortaya çıkan devletler, Sovyet modelinden esinlenen merkezi planlama ve uluslaştırma politikaları ile ithal ikameci sanayileşme arasında gidip gelen kalkınma stratejileri izlemiş, bazı ülkelerde toprak reformları gündeme gelmiş ve geniş halk kitlelerinin eğitimi bu politikaya dahil edilmiştir.⁷⁷

3.5 TADİLAT UĞRAĞINDA İNSAN HAKLARI

3.5.1. İkinci ve Üçüncü Kuşak Hakların Tanınması

Devletin yükümlülüklerinin refah devleti modeline sıkı sıkıya bağlı olan hak ve özgürlükleri kapsayacak ölçüde genişletilmesi ‘insan hakları’ algısında da önemli bir farklılaşmaya neden olmuştur. ‘Doğal hukuk’ kuramı temelinde, kamusal erki özgürlüklerin karşısına yerleştiren klasik ‘insan hakları’ formülasyonu, bu dönemde devletin ekonomik ve sosyal yaşama doğrudan müdahil olmasıyla birlikte aşıldı. Böylece, ‘hak’ kavramını imgelemek için yapılan ‘negatif’ tanım yeterli olmaktan çıkmaya başladı; tıpkı devlete haklar karşısında atfedilen ‘kaçınma’ yükümlülüğünün ona biçilen aktif görevleri açıklamakta yetersiz kaldığı gibi.

Devlete kaçınma yükümlülüğü getiren klasik negatif haklar dizgesine devletin sağlamakla yükümlü olduğu pozitif haklar da eklenmeliydi. Başka bir deyişle, her insanın doğuştan sahip olduğu ve birer hak olarak zaten mevcut oldukları varsayılan doğal haklar, doğumla kazanılması mümkün olmayıp ancak kamusal himaye yoluyla temellük edilebilecek bir başka dizgeyle tamamlanmalıydı. İnsan haklarını kuşaklara ayırarak haklar dizgesini çeşitlendiren bu yaklaşım, dönemin egemen insan hakları anlayışını karakterize eden temel ilke olmuştur.

⁷⁷ Eric Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl, 1914-1991 Aşırılıklar Çağı*, çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 407

İnsan haklarını kronolojik bir sistematiğe sınıflandıran Vasak, birinci kuşakta kişisel ve siyasal hakları, ikinci kuşakta sosyal ve ekonomik hakları, üçüncü kuşakta ise dayanışma temelindeki hakları sıralamaktadır.⁷⁸

Birinci kuşakta yer alanlar, başta mülkiyet hakkı ve yaşama hakkı olmak üzere düşünce ve ifade özgürlüğü, seyahat özgürlüğü, din ve vicdan özgürlüğü gibi bireysel nitelikli ve siyasal karakterli hak ve özgürlüklerdir. ‘İnşa’ sürecinde doğal hukuk ve toplumsal sözleşme kuramlarıyla ifadesini bulmuş bu ‘negatif’ hakların ortak özelliğini vurgulamak gerekirse: “Herkes ... hakkına sahiptir.” biçimindeki bir önermeyle siyasal erke karşı ileri sürülebilirler.

İkinci kuşaktakiler ise “Herkes ... hakkı tanınmalıdır.” kodlamasıyla siyasal erkten talep edilebilecek nitelikteki pozitif haklardır. Bu kuşağa eğitim, sağlık ve konut hakkı, sosyal güvenlik hakkı, çalışma hakkı gibi haklar girmekte olup birey bunlardan herhangi birine sahip olabilmek için devletin olumlu edimine gereksinim duyarlar.

Her iki kuşak haklar arasında yapılacak karşılaştırmalı bir değerlendirme bizi ilk elden şöyle bir kuramsal uğrağa taşıyabilir: Birinci kuşak bireysel özgürlük (özgür olma statüsü) ikinci kuşak ise toplumsal eşitlik (eşit kılma eylemi) zemininde hayat bulmaktadır. Bu iki düzlem, aralarındaki kaçınılmaz çatışmaya rağmen, kapitalist toplumsal formasyon tarafından yalnızca keynesyen ‘uzlaşma’ döneminde içselleştirilebilmiştir.

Üçüncü kuşak haklara gelindiğinde, hakkın öznesi olarak karşımıza tekil bireylerin değil, toplulukların çıktığını görmekteyiz. Çevre hakkı, halkların kendi kaderini tayin hakkı ve barış hakkı gibi öğelerle içeriklendirilen bu kategori, ‘birey’ olgusunu merkeze almadığı gerekçesiyle insan hakları dizgesindeki yeri tartışmalı olmuştur. Ancak bu tartışmanın en yoğun yaşandığı başlık, yine üçüncü kuşak haklar arasında sayılan ‘gelişme hakkı’ (right to development) konusunda düğümlenmiştir.

⁷⁸ Karel Vasak’ın bu sınıflandırması kendine özgü olmayıp genel kabul görmektedir. Vasak’tan aktaran: Özden, s. 366-367.

Halkların eşit ekonomik, toplumsal ve kültürel gelişim olanağına kavuşabilmesini bir ‘hak’ olarak tanımlayan bu yaklaşım –doğal olarak- genel kabul görmemiştir:

Gelişme hakkının uluslar arası alana taşıyıcısı, 70’li yıllarda uluslar arası alanda ağırlığı hissedilen ‘Üçüncü Dünya’ olmuştur. Eski sosyalist ülkeler Üçüncü Dünya’yı bu çabasında desteklerken, gelişmiş kapitalist devletler bir insan hakkı olarak gelişme hakkının karşısında yer almış ve bu hakkı reddetmişlerdir.⁷⁹

Buna karşılık, üçüncü dünya ülkeleri ve sosyalist blokun diplomatik çabaları ‘gelişme hakkı’nın ‘Tahran Bildirisi’⁸⁰ örneğinde olduğu gibi, uluslar arası metinlere girmesini sağlarken ‘Afrika İnsan ve Halklar Hakları Şartı’ bu açıdan çarpıcı bir çıkış olmuştur. Afrika Birliği Örgütü tarafından 1981 yılında ilan edilen Şart’ın 22. maddesi klasik insan hakları yaklaşımına açık bir meydan okuma olarak da değerlendirilebilir:

Bütün halklar, özgürlüklerine ve kimliklerine saygı çerçevesinde ekonomik, sosyal ve kültürel gelişme hakkına ve insanlığın ortak mirasından eşit yararlanma hakkına sahiptirler. Devletler, gelişme hakkının kullanılmasını bireysel ya da kolektif olarak sağlamakla yükümlüdürler.⁸¹

3.5.2. Haklar ve Ödevler Temelinde Vatandaşlık

Devlet ve birey arasındaki ilişkinin ‘ikinci kuşak’ olarak anılan sosyal ve ekonomik hakları da içerecek biçimde yeniden tanımlanması ‘yurttaşlık’ kurumu üzerinde doğrudan ve pozitif bir etki sağlamıştır. Vatandaşlık bağının oluşturulmasında, siyasi/hukuki bağlamdan ibaret varsayımsal bir sözleşme tasarımına dayanan erken modern döneme kıyasla bu dönemin, yurttaşlığı toplumsal/ekonomik boyutun maddi süreçlerine içkin yaşayan bir aidiyet olarak gerçekleştirdiği söylenebilir.

⁷⁹ Özden, s. 347.

⁸⁰ 1968’de Birleşmiş Milletlerce ilan edilen ‘Tahran Bildirisi’, gelişme hakkının tanınması yönünde önemli bir ilk adımı oluşturur. Bu bildiri ile ilk defa bir insan hakları belgesinde kalkınmada eşitlik sorunu ile insan hakları arasındaki bağlantı ortaya konur. Bildiri, ekonomik açıdan gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasındaki büyüyen uçurumun uluslar arası toplulukta insan haklarının gerçekleşmesi bakımından bir engel oluşturduğunu tespit eder (md. 12); insan haklarının yerine getirilmesindeki başarının, doğru ve etkili ulusal ve uluslar arası ekonomik ve sosyal gelişmeye bağlı olduğunu belirtir (md. 13). Özden, s. 365.

⁸¹ Haklar ve Özgürlükler Antolojisi, s. 289.

Yurttaşın devletle ilişkisi karşıt değil, karşılıklıdır artık. Bu ilişkide yurttaş/bireyin hak ve özgürlükler alanı, devletle arasındaki sınır çizgisi tarafından tayin edilmez. Zira sınırların belirsizleştiği yerde, her iki taraf açısından da gerek haklar, gerekse ödevler söz konusudur:

*Yurttaş temelli cumhuriyette bulduğumuz ilk şey, vatandaşlığın bir statü değil, zihniyet olarak yerleşen bir pratik veya bir eylem olduğudur. Bireyler eyleme geçerek ve oldukça özgül kamu hizmetlerinde bulunarak vatandaş olduklarını gösterirler.*⁸²

Toplumsal yurttaşlık üzerine bugüne kadar yapılmış en yetkin çalışmalardan birini ortaya koyduğu kabul edilen Marshall, yurttaşlığı haklar temelinde ele alarak medeni haklar, siyasal haklar ve sosyal haklar biçiminde üç ayrı eksen tarif etmektedir. Buna göre, bireysel özgürlüklerden oluşan ‘medeni (sivil) haklar’ eksenini, seçme ve seçilme eylemine ilişkin ‘siyasal haklar’ ve ekonomik refah, sosyal güvenlik gibi haklara sahip olmaktan, çağdaş bir birey gibi yaşayabilme hakkına değin uzanan geniş bir dizinde karşılık bulan sosyal haklar eksenini ‘toplumsal yurttaşlık’ olgusunu oluşturan ayrılmaz bir bütündür.⁸³

Marshall’ın yerinde bir saptamayla eklediği gibi; sivil hakların oluşumu 18. yüzyıla, siyasal hakların 19. yüzyıla, sosyal hakların oluşumu ise 20. yüzyıla rastlamaktadır.⁸⁴ Sosyal politikaya ilişkin uygulamaların 2. Dünya Savaşı sonrası kesite denk düşüyor olmasından hareketle, sosyal hakların oluşumunun da 20. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

Savaş sonrası ‘demokratik-sosyal devlet’ temelinde yeniden yapılandırılan Batı Avrupa siyasal iktidarları yeni anayasalarında hak ve özgürlükleri sosyal hakları da içerecek ölçüde geniş yorumlarken, Türkiye’de yürürlüğe konulan 1961 Anayasa’sının bu eğilimin bir yansıması olduğu açıktır. Öte yandan, Soğuk Savaş döneminde, SSCB’yi Asya’dan çevrelemek için geliştirilen ‘yeşil kuşak’ projesini anıştıracak

⁸² Göktürk, s. 98.

⁸³ Marshall, s. 6.

⁸⁴ Marshall, s. 9.

biçimde, Avrupa'dan çevrelemenin de 'sosyal-devlet kuşağı' yoluyla yaşama geçirildiğini iddia etmek mümkün görünmektedir:

Bir bakıma Avrupa Topluluğu'nun anlaşması sayılabilecek 1957 Roma Anlaşması'nın önemli bir özelliği Avrupa sosyal bütünleşmesinin temelini oluşturmasıdır.⁸⁵

⁸⁵ Meryem Koray, *Avrupa Toplum Modeli? Nereden Nereye...*, Basisen Eğitim ve Kültür Yayınları, İstanbul, 2002, s. 222.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İNSAN HAKLARI SÖYLEMİNDE KUŞAKLARDAN ARINMA VE TEMELE DÖNÜŞ

4.1 GİRİŞ

Ekonomide keynesyen uzlaşma, politikada ise soğuk savaş dengelerinin doğurduğu dinamiklerce belirlenen uluslararası sistemin yapısı 1980’li yıllarla birlikte belirgin bir biçimde bozulmaya başlamıştır. Refah devleti modelinden vazgeçilmesi anlamına gelen uygulamaları yaşama geçiren yeni sağın miladı sayılabilecek Thatcher ve Reagan iktidarları SSCB ve Doğu Bloku’nun güçten düşme işaretleri verdiği konjonktürde yükselişe geçtiler.

Bu çalışmanın ‘restorasyon’ bölümünde üzerinde durulan ‘kapitalizmin gerçek ruhundan saptığı’ belirlemesine hak vermek gerekirse, ‘küreselleşme’ olarak anılan sürecin, kapitalizmin ruhuna yeniden kavuşma arayışına karşılık geldiğini iddia etmek mümkün görünmektedir. Küreselleşmenin her ne kadar bugüne değin yapılabilmiş tek bir tanımı yoksa da,⁸⁶ dünya sisteminin 2. Dünya Savaşı sonrasındaki yapılanmasına, bu yapılanmanın ürünü olan değerler dizgesine ölümcül darbeler indiren mekanizmaların anlamlı bir bütünlüğü olduğu söylenebilir. Zira ‘küresel köy’ nitelmesi henüz 1962 yılında yapılmış olmakla birlikte ‘küreselleşme’ sözcüğü, yeniden yapılanmaya dönük araçların yaşama geçirildiği 80’li yıllarla birlikte maddi bir açıklayıcı güce kavuşmuştur.

Tarihin sonunun ilan edildiği,⁸⁷ ‘özgürlüğün’ önüne dikilmiş duvarların yıkılışının kutlandığı bu yeni evrede Soğuk Savaş paradigmasına ait her şey eski ve köhnemiş kabul ediliyordu. Eskiyen ve ‘tarih dışı’ addedilenler arasına ‘sosyal devlet’, ‘kalkınma’ ve ‘yurttaş hakları’ girerken egemen terminoloji ‘yükselen pazar’, ‘demokratikleşme’ ve ‘insan hakları’na kucak açıyordu. ‘İnsan hakları’ni söylem

⁸⁶ Ronald Robertson, *Küreselleşme, Toplum Kuramı ve Küresel Kültür*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Bilim ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1999, s.10.

⁸⁷ Francis Fukuyama, *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, çev. Zülfü Dicleli, Simavi Yayınları, İstanbul, 1999

dünyasının en gözde ve saygın unsurlarından biri durumuna getiren yeni dünya düzeni, piyasaların bütünlemesinden hareket eden liberal bir çerçeveye sahip olduğundan,⁸⁸ ‘insan hakları’ kavramını bu çerçeve dışında anlamlandırmak olanaksızlaşmıştır. Ne var ki, başına ‘yeni’ sıfatı iliştirilen ‘dünya düzeni’ nin kuramsal çerçevesi ve söylemleriyle gerçekten bir yeniliği mi, yoksa bir geriye dönüşü mü temsil ettiği sorusunun yanıtı ‘yeniden inşa’ adı verilen bu bölümde aranmaktadır:

Şimdilerde ortaya çıkan ve dış hatları henüz tam ve açık olarak seçilemeyen şekillenim, örgütlü modernlikten önce gelen 19. yüzyıl toplumlarının ‘kısıtlı liberal modernlik’ diyebileceğim toplumların belli görünümünü paylaşmaktadır.⁸⁹

4.2 SÖYLEMİN YENİDEN İNŞASINDA SOSYAL VE EKONOMİK DİNAMİKLER

4.2.1. 1973 Petrol Krizi ve Uluslararası Ekonomik Bunalım

Dünya petrol rezervlerinin önemli bir bölümünü elinde bulunduran OPEC’in 1973 yılındaki Viyana Kongresi’nde petrol satış fiyatlarını astronomik oranda yükseltmesi ile ‘petrol krizi’ olarak simgeleşen ekonomik bunalım, küresel düzeyde kalıcı sonuçlar yarattı. Tüketim ve talepte daralma, düşük büyüme ve yükselen mali açıklar olarak gözlemlenen şiddetli semptomlar kapitalizmin devresel krizlerine ilişkin tipik göstergeler olarak değerlendirilebilirse de, petrol krizinin tetiklediği sosyal ve siyasal dönüşümün boyutları ‘ekonomik’ maliyetin çok daha üzerinde olmuştur.

Günümüzde, 1973 krizi sonrası uygulamaya konulan ekonomik politikaların sosyal ve siyasal düzeydeki köklü yansımaları üzerine konuşulmaya devam ettiğini söylemek mümkün olduğu gibi, bu politikaların uygulanma sürecinde henüz belirli bir evreye ulaşılmış olduğu da eklenebilir. Öyle ki, gerek ulusal ekonomiler ölçeğinde, gerekse uluslararası platformda halen gündemde olan özelleştirme, esnek istihdam,

⁸⁸ Sungur Savran,, “Ulusal Sermayeler Kıskaçında Küreselizm”, İktisat Dergisi, No: 350 Temmuz, 1994, s. 60.

⁸⁹ Wagner, s. 12.

post-fordizm, kalite yönetimi, yönetişim gibi başlıklar kriz sonrası uygulamaya konulan ‘reçete’ içindeki maddeler olarak hatırlanmaktadır.

Yeldan’ a göre, kriz tarafından tahrik edilen uluslar arası rekabetin bir gereği olarak ‘endüstri ilişkilerinde emeğin niteliğinin değiştirilmesi’ eğilimi ile çalışanların ekonomik ve sosyal kazançlarının azaltılması temel bir zorunluluk olarak algılanmıştır.⁹⁰ Bu durumda, kar oranlarının düşme eğilimine karşı gösterilen güçlü bir direnç olarak, söz konusu dönemde uygulamaya konulan politikaların ‘üretim maliyetlerini düşürmek’ ortak hedefine hizmet ettiği söylenebilir.

Ne var ki, ‘düşürülmesi gereken’ söz konusu maliyetler, yalnızca tekil işletmeler bazında değerlendirilebilecek ölçüde çok üzerinde olup öncelikle ‘sosyal harcamaları’ içeriyordu. Zira mali açıkların faili olarak gösterilen refah devletinin yarattığı ‘sosyal maliyeti’ ortadan kaldırabilmek, hiç değilse minimize edebilmek, olmazsa olmaz bir zorunluluktur:

*Refah devleti hasta. Hastalığı teşhis etmekse kolay: Sağlık harcamaları ve sosyal harcamalar, gelirlerden çok daha hızlı bir biçimde artıyor.*⁹¹

Hastalığın teşhis edilmesiyle birlikte ‘tedavi’ aşamasına da hızla geçilmesi 1980’lerde Thatcher ve Reagan ikilisinin işbaşına gelmeleriyle somutlandı. Uygulamaya koydukları ‘yeni’ ekonomik politikalarla ‘Thatcherizm-Reaganizm’ olarak adlandırılacak yeni sağ dalganın bütün dünyaya yayılmasını sağlayacak bu akım, süregiden durgunluğun tüm sorumluluğunu artan kamu harcamalarına bağlayarak kamusal mal ve hizmetlerin hızla özelleştirilmesi gerektiği argümanını ortaya attılar.

Thatcher ve Reagan’ın yaklaşım ve uygulamaları dramatik sonuçlarına rağmen öylesine önemli bir etki yarattı ki, bu ikili ‘neo-liberalizm’ olarak adlandırılan sürecin de mimarı oldu. Onların izinden yürüyen az gelişmiş ülke hükümetlerinin attığı adımlarla birlikte küresel sermayenin ve çok uluslu şirketlerin ‘sınır tanımayan’

⁹⁰ Erinç Yeldan, “Neo-liberalizmin İdeolojik Bir Söylemi Olarak Küreselleşme”, *Küresel Düzen: Devlet, Birikim ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 441.

⁹¹ Pierre Rosanvallon, , *Refah Devletinin Krizi*, Çev. Burcu Şahinli, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004, s. 10.

hareketinin ortaya çıkardığı tablo, ‘krize karşı çare’ arayışının çok daha ötesinde bir göstergeye işaret ediyordu: Keynesçi refah modeli bir daha dönülmek üzere terk ediliyor, sermaye birikim modeli köklü bir değişime uğruyordu:

*Küreselleşen ekonomi sosyal politikadan intikam alıyor gibi görünüyor.*⁹²

Neo-liberalizmin sosyal politikadan intikamı, bu çalışmanın ‘restorasyon’ bölümünde değinildiği gibi, kapitalist üretim biçimi açısından zorunlu bir ödün anlamına geldiği söylenebilecek keynesyen uzlaşmanın da tasfiyesi biçiminde yorumlanabilir. Şenkal’in de işaret ettiği üzere, özellikle Bretton Woods kuruluşları tarafından dayatılan politikalarla, kamu harcamalarının sağlık ve eğitimi kapsayacak biçimde kısılması, devletin küçültülmesi ve sosyal politikaların serbest piyasa gerekleri doğrultusunda düzenlenmesi konusunda önemli bir mesafe alınmıştır.⁹³

Fordist (kitlesele ve seri üretim, merkeziyetçi ve hiyerarşik örgütlenme) üretim tarzından post-fordist (esnek-katılımcı ve kalite odaklı) üretim tarzına geçiş⁹⁴ olarak kodlanabilecek iktisadi yönelimin siyasal ve sosyal düzeyde de benzer bir sistemik dönüşümü ilginç bir simetriyle birlikte geçirmekte olduğu söylenebilir. Burada, sermayenin üretim düzeyindeki örgütlenme modelinde yöneldiği değişikliklerle ulus-devletin geçirdiği dönüşüm arasındaki kesişme belirgin olduğu kadar ilgi çekicidir.

4.2.2. Sosyal Hak Talepli Toplumsal Muhalefetin Geri Çekilişi

Özellikle 1990 sonrasında ‘kitle hareketi’ geleneği, geçtiğimiz iki yüz yıl boyunca siyasal iktidarların korkulu rüyası olagelmiş sokak muhalefeti özelliğinden giderek uzaklaşmaya başladı. Artık hükümetler deviren, iktidarları sarsan, kurulu sosyo-ekonomik düzen açısından tehdit oluşturabilecek halk hareketlerinden değil; belirli bir süreklilik ve radikal hedeflerden yoksun, sosyo-ekonomik sistemin bütünü açısından ise endişe verici olduğu söylenemeyecek bir karşı çıkıştan söz edilebilir. Hatta

⁹² Jacques Adda, *Ekonominin Küreselleşmesi*, çev. Sevgi İnceci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.121.

⁹³ Fikret Şenses, *Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 51.

⁹⁴ Burhanettin Duran, “Türkiye’de Sivil Toplum ve Siyaset”, *Sivil Toplum: Farklı Bakışlar*, Lütfi Sunar (edit.), Kaknüs Yayınlar, İstanbul, 2005, s. 203.

günümüzdeki kitle hareketlerinin gerek ölçek, gerekse içerik anlamında hiçbir caydırıcılığının bulunmadığını savunan görüşlere rastlamak da mümkündür:

*Her fırsatta dile getirilen toplumsal hareket kavramı tüm içeriğini yitirmiş, gereksiz bir kavram haline gelmiştir bugün.*⁹⁵

‘Yeni toplumsal hareketler’, ‘küreselleşme karşıtı hareketler’ veya ‘bağımsız savunma grupları’ gibi adlandırmalarla öne çıkan yeni kitle hareket kültürünün genellikle ekolojik denge, cinsel veya etnik ayrımcılığa karşı mücadele, çeşitli kimlik sorunları gibi mikro ölçekli temalara odaklandığı gözlemlenmektedir. Ölçek perspektifi anlamında, gerek küresel (ulus-üstü), gerekse yerel (ulus-altı) düzeydeki mücadele başlıkları Wood’un ‘iktisat dışı’ olarak adlandırdığı hedeflere yönelmiştir.⁹⁶

Öte yandan Turner’a bakılırsa, modern siyasal mücadelelerin temel ilkesi olan ‘toplumsal eşitlik’ hedefini es geçmek, örgütlü toplumsal hareketlerin olmazsa olmaz bir ahlaki bileşenini ihmal etmek anlamı taşımaktadır.⁹⁷

İhmal edilen söz konusu ahlaki bileşenin aynı zamanda ‘ikinci kuşak haklar’ olarak ifade edilen sosyal hak temelli talepler olduğu da söylenebilir. Zira ulus-devlet birimi, bir hedef ölçek olmaktan uzaklaştıkça devlete ‘sağlama yükümlülüğü’ veren haklar talep edilebilir olmaktan çıkmakta, talepler listesindeki maddeleri ise devleti ‘müdahaleci’ pratiğinden arındırmaya yönelik negatif haklar kaplamaktadır. Jessop’un da altını çizdiği gibi:

*Hegemonik mücadelelerin ‘ulusal-popüler’ sorunsalı bolluk ve refah haklarının genişletilmesinden uzaklaşarak ‘daha çok piyasa, daha az devlet’ fikrini işleyen daha kozmopolit, neo-liberal bir talebe doğru kaydı.*⁹⁸

⁹⁵ Alain Touraine, *Bugünün Dünyasını Anlamak İçin Yeni Bir Paradigma*, Çev. Olcay Kunal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 103.

⁹⁶ Wood, *Kapitalizm Demokrasiye Karşı*, s. 311.

⁹⁷ Turner, 15.

⁹⁸ Jessop, 314.

Bu tablonun görünür nedenleri arasında, toplumsal hareketlerin değişen profiline ilişkin sıklıkla vurgulanan iki faktörün öne çıktığı göze çarpmaktadır. Birincisi, örgütlü emek ve işçi sınıfı hareketindeki gözle görülür düşüşe paralel olarak sendika üyeliklerindeki dramatik azalma,⁹⁹ ikincisi ise özelde kitlesel siyasal partilerin, genelde parlamenter demokrasinin yaşamakta olduğu temsil krizi.¹⁰⁰

Her iki parametrenin de kitle hareketlerinin karakteri üzerinde yarattığı doğrudan ve somut etki tartışılmaz olmakla birlikte, özellikle ‘post-modernizm’ üst başlığında toplanabilecek ve çoğulculuğun, bireyciliğin, kimlik parçalanmalarının adeta kutsandığı ideolojik manipülasyonun bu tablodaki payı göz ardı edilemez. Ekonomik ve sosyal talepleri mücadele dizgesinden ‘teorik olarak’ soyutlayan post-modern eğilim, toplumsal muhalefeti kimlik siyaseti ve çokkültürcülük gibi öğelerle çevrelemek konusunda etkili bir kuramsal zemin sunmaktadır. Böylesi bir ‘muhalefet’ zemininde oluşan ‘kimliğe karşı kimlik’, ‘kültüre karşı kültür’ saflaşması ise geleneksel aidiyetleri karşılıklı olarak uyarıp mikro düzeyde ayrıştırırken, insan haklarına bütüncül yaklaşım imkanını devre dışı bırakmaktadır:

*Çokkültürcülük ideolojisi, bireylerin politik ve ekonomik düzeyde üretim ve bölüşüm ilişkilerinde bir değişime gitme yönündeki taleplerinin önüne geçer. Başka bir deyişle, insanlara siyasal haklar değil, kültürel alanlar sağlar.*¹⁰¹

4.2.3. Küresel Yoksulluk

Sıklıkla kullanılan bir ifade olarak ‘sınırların ortadan kalkması’ küreselleşmeyi tanımlamakta kullanılan–kuşkusuz- en popüler klişelerden biridir. Bu ifadenin ‘politik sınırlar’ anlamındaki karşılığı oldukça tartışmalı olsa da, hızla büyüyen yoksulluk için yerinde bir kullanım sayılabilir. Gerçekten de, ekonomik dengelere dair göstergeler ne

⁹⁹ Ahmet Selamoğlu, “Yoğunlaşan Sosyal Sorunlarıyla Küreselleşme”, Veysel Bozkurt (edit.), *Küreselleşmenin İnsani Yüzü*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2000. s. 58.

¹⁰⁰ Krishan Kumar, *Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları, Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma*, çev. Mehmet Küçük, Dost Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 57.

¹⁰¹ Ayhan Kaya, “Ulusal Yurttaşlıktan Çoğul Yurttaşlığa?”, *Uluslararası İlişkilerde Sınır Tanımayan Sorunlar*, Haz. Ayhan Kaya, Günay Göksu Özdoğan, Bağlam Yayıncılık, Birinci Basım, İstanbul, 2003, s. 180.

olursa olsun, küresel düzeydeki yoksulluk ve yoksunluk sınır tanımadan yayılmaya, derinleşmeye devam etmektedir.

Dünya üzerindeki nüfusun azımsanmayacak bir oranının günümüzde açlık ve açlığa bağlı hastalıklarla mücadele etmek zorunda olduğu düşünüldüğünde, insan hakları dizgesinde yer alan ‘konut hakkı’, ‘eğitim hakkı’, ‘sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı’ gibi ikinci ve üçüncü kuşak haklardan söz etmek adeta ‘lüks’ olmakta, öncelikle ‘yaşama hakkı’ konusunda ivedi önlemler geliştirme gereği doğmaktadır.

‘Küreselleşme’ sürecine girildiğinin ilan edildiği 1980’li yıllarla birlikte, gelir dağılımındaki eşitsizliğe bağlı olarak yaşam standartlarındaki gözle görülür kötüleşmenin iki boyutta öne çıktığı söylenebilir. Birinci boyut, metropol ülkelerle çevre ülkeler arasında (kuzey ve güney), ikinci boyut ise metropol ülkeler de dahil olmak üzere ulus-devlet ölçeklerinde (yoksul ve zengin) büyüyen uçurumdur.

Gelişmiş ülkelerin bizzat kendi sosyo-ekonomik dokusunu tehdit eder duruma gelmiş olan gelir dağılımı eşitsizliği bu ülkelerde son yirmi yılda literatüre giren ‘sosyal dışlanmış’ (underclass) bir kesimden¹⁰² söz edilir hale gelmesine kadar varmıştır. Şenkal’in aktarımına göre, refah devleti yılları olan 1940-1970 arasında ortalama bir Amerikan ailesinin geliri iki kat artarken 1970’li yılların ortalarından itibaren bu ailelerin % 60’ı gelirlerinde herhangi bir artış yaşamadığı halde yıllık ortalama iş saati 160 saat uzamıştır.¹⁰³

Öte yandan, çevre ülkelerden metropollere olan kaynak aktarımı da bu süreçte artarak sürmüştür. Özellikle 1980’li yılların başında yaşanan borç krizi, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeleri neo-liberal politikalar doğrultusunda makro-ekonomik uyum ve reform programları uygulamaya zorlamıştır.¹⁰⁴

¹⁰² Şenkal, s. 362-368.

¹⁰³ Şenkal, s. 399.

¹⁰⁴ Meryem Koray, Hülya Alev, “Yoksulluk ve Yoksunluk Konusunda Bütünlükçü Bir İnsan Hakları Yaklaşımının Gerekliği”, *Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları*, (edit. Yasemin Özdek), TODAİE Yayınları, Ankara, 2002, s. 452.

Küresel düzeydeki yoksulluğun ulaştığı dramatik boyutlara ilişkin kapsamlı bir çalışmaya imza atmış olan Thomas Pogge, ‘Küresel Yoksulluk ve İnsan Hakları’ adlı eserinde Soğuk Savaş’ın bitiminden bugüne, çoğu çocuk olmak üzere, iki yüz elli milyon insanın yoksulluğa bağlı ölümlerden ölmüş olduğuna dikkat çekmektedir.¹⁰⁵

Aynı eserinde Pogge, en zengin ülkelerde yaşayan beşte birlik dilim ile en yoksul ülkelerdeki beşte birlik kesim arasındaki gelir farkının 1960’ta 30’a 1 iken, 1990’da 60’a 1’e ve 1997 yılında 74’e 1’e yükseldiğini istatistiksel olarak ortaya koyarken¹⁰⁶ köklü bir ahlaki sorgulama önerisinde bulunmaktadır:

*Elimizde kesinlikle tam anlamıyla insanlığa karşı işlenmiş bir suçu kanıtlayacak kadar yoksulluğa bağlı ölüm var: Bugün, her yedi ayda bir, Nazi ölüm kamplarında katledilen insanların toplamı kadar insan yoksulluktan ölüyor.*¹⁰⁷

4.3 SÖYLEMİN YENİDEN İNŞASINDA SİYASAL DİNAMİKLER

4.3.1. Soğuk Savaş Sonrası Yeni Uluslararası Düzen ve İşbölümü

İkinci Dünya Savaşı sonrası iki kutup arasında oluşmuş dengeler üzerinde yapılandırılmış olan dünya sistemi 1980’lerden itibaren kutuplardan birinin etkinliğini yitirmesiyle hızlı bir çözülme sürecine girdi. ‘Restorasyon bölümünde resmedilen uluslararası siyasetin baskın öğeleri yerini yeni faillere bırakıp sahneden çekilirken ağırlık kaybının etkisi yerelden küresele tüm birimlerde fazlasıyla hissedilmeye devam etmektedir. Bu sürecin ulus-devlet birimleri üzerindeki dramatik sonuçları bu çalışmada zorunlu bir ‘dönüşüm’ olarak formüle edilerek ayrı bir başlık altında ayrıntılandırılmıştır.¹⁰⁸ Ancak soğuk savaştan kalma uluslararası düzendeki çözülme öylesine derin ve kapsamlı gelişmektedir ki ‘ulus-devlet’ boyutunun bu çözülmenin tezahürlerinden yalnızca biri olduğu söylenebilir.

¹⁰⁵ Pogge, s. 158.

¹⁰⁶ Pogge, s. 160.

¹⁰⁷ Pogge, s. 39.

¹⁰⁸ Bu çalışmada bkz. ‘Ulus-Devletin Dönüşümü’ başlıklı kısım: 4.3.2

Mali sermayenin ekonomik süreçlerdeki artan ağırlığı IMF ve Dünya Bankası gibi ulus ötesi kuruluşların ulus-devletlerin ekonomik etkinliğini azaltmaya yönelik girişimlerine eşlik ederken¹⁰⁹ ortaya çıkan boşluğun çok uluslu şirketler tarafından doldurulduğunu gözlemlemek mümkündür. Söz konusu çok uluslu şirketlerin her ne kadar son tahlilde ‘ulusal’ orijinli olduğu iddia edilebilirse de bu orijinin metropol ülkeler olduğu, dolayısıyla çevre ulus-devletlerin bu kırılmada ciddi bir inisiyatif ve etkinlik kaybına uğradıkları bir gerçekliktir.

Küreselleşme sürecinin tetikleyici etkenlerinden biri olarak yukarıda değinilen¹¹⁰ ‘sermaye birikim modeli’ndeki değişim, çok uluslu şirketlerin yayılma hızını o derece arttırmıştır ki, 1980 yılında 13.000 civarında olduğu tahmin edilen bu şirketlerin sayısı 2001 verilerine göre 47.000’e ulaşmıştır. Bu yayılma hızı, çok uluslu şirketleri 1,1 trilyon dolar mali güç ve dokuz milyon civarında çalışanıyla dünyanın sekizinci büyük ekonomisi durumuna getirmeye yetmiştir.¹¹¹ Dev mali güçleri, alanında tek el oluşturdukları finansal kaynakları ile çok uluslu şirketlerin siyasal mekanizmalar üzerinde nasıl bir etki gücüne ulaştıklarını Dünya Bankası eski başkanı, Nobel ödüllü ekonomist Joseph Stiglitz şöyle betimlemektedir:

Seçim kampanyalarına katkıları sayesinde, bazı firmalar Washington üzerinde ürkütücü bir güç elde ettiler. Başka yerlerde tehlike, iktidar oburu bir avuç işadaminin televizyonu kontrolleri altına almasından ileri geliyor; yani Rusya’da olduğu gibi. Malum ya, birkaç TV kanalı sahibi 1996’da Yeltsin’i yeniden başkan seçtirmeyi başarmışlardı.¹¹²

Mali sermaye-politik iktidar bütünleşmesinin ulaştığı boyutu gözler önüne seren Stiglitz’in bu ampirik değerlendirmesi verimlilik, karlılık, şeffaflık, yönetim gibi şirket yönetimi ve işletmeciliğine özgü yöntem ve esasların günümüzde siyasal karar

¹⁰⁹ Meryem Koray, “Küreselleşme Süreci ve Ulus Devleti Ekonomi, Siyaset Tartışmaları”, *Küreselleşme ve Ulus-Devlet*, Derleyen: Meryem Koray, YTÜ Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayını, İstanbul, 2002, s. 248.

¹¹⁰ Bu çalışmada bkz. ‘1971 Petrol Krizi ve Uluslararası Ekonomik Bunalım’ başlıklı kısım: 4.2.1

¹¹¹ Gülgün Erdoğan Tosun, “Global Sivil Toplum, Siyaset ve Yurttaşlık”, *Sivil Toplum: Farklı Bakışlar*, Haz. Lütfi Sunar, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2005, s. 45-46.

¹¹² 18 Eylül 2001 tarihli Le Nouvel Observateur dergisinde Stiglitz ile yapılan söyleşiden aktaran: Atilla İlhan, Cumhuriyet, 12.08.2002, s. 2.

alma süreçlerine de egemen olduğu gözlemiyle örtüşmektedir. Bu tablo, özellikle haklar ve özgürlükler düzleminde olumlu ya da olumsuz tasarruf yetkisini elinde bulunduran politik iktidarların öncelikleri konusunda da kuşkusuz belirleyici olmaktadır. Ancak günümüzde dikkat çekici eğilim, hak ve özgürlüklerin tanım ve tasnifinde özellikle çok uluslu şirketler ve uluslar arası sermayenin gereksinimlerine uygun bir tercihe yönelmiş olduğudur. Başka bir deyişle, ‘insan hakları’ söyleminin, yeniden biçimlendirilen uluslararası düzenin gerekleri ve politik aktörler arasındaki ilişkiler üzerinde düzenleyici olduğu kadar manipülatif bir işlevsellik de taşıdığı anlaşılmaktadır. Bugüne dek, reel politik öncüllerden hareketle, dış politika ve insan hakları arasında hep negatif bir ilişki olduğunu savunagelmış yaklaşımların soğuk savaş sonrası uluslararası düzenin işlevsel bir enstrümanı olarak ‘insan hakları’ kavramına yüklenen pozitif rol karşısında gözden geçirilmesi gerekebilir.

‘İnsan hakları’ söylemi, soğuk savaş döneminin tipik ‘komünizmle mücadele’ konseptine göre örgütlenmiş olan az gelişmiş ülke devletlerinin siyasal yapısını yeni dönemin gereklerine uygun hale getirmek konusunda önemli bir argüman olarak öne çıkmaktadır. Zira Mehmet Yılmaz’ın ‘örtülü işler’ olarak ifade ettiği, diktatoryal ve baskıcı rejimlere özgü uygulamaların hegemonya tesisinde ‘zorunlu’ bir yol olmaktan çıktığını söylemek mümkündür:

Örtülü ilişkilerle dolap çevirmek, soğuk savaş döneminde, komünizm tehdidi gösterilerek uluslar arası yasallık içinde kabul edilebilirdi. Ne var ki, Doğu Bloku’nun çözüleceği öngörüsü gerçekleştiğinde, anti-komünizm dürtüsü giderek zayıflayacak ve örtülü işlerin yasallığı da buna koşut olarak sorgulanacaktı.”¹¹³

Öte yandan, dünya sisteminin egemen özneleri tarafından özellikle 1990 sonrası yaygın olarak uygulanan militarist politikaların meşruiyet dayanağı da ironik bir biçimde ‘insan hakları’ olabilmektedir. Gerçekten de, SSCB’nin çözülüşü ve Doğu Bloku’nun tasfiyesinin hemen ardından kimi zaman ABD tarafından bizzat, kimi örneklerde ise NATO eliyle gerçekleştirilen askeri operasyonlar Irak ve Afganistan

¹¹³ Mustafa Yıldırım, *Project Democracy: Sivil Örümeğin Ağında*, Ulus Dağı Yayınları, 18. Basım, Ankara, 2008, s. 28.

örneklerinde ‘fili işgal’ boyutuna ulaşırken, neredeyse tümünde ‘insan hakkı ihlalleri’ veya ‘insani müdahale’ kavramlarıyla gerekçelendirilmiştir. Özellikle BM, uluslararası ilişkilerde bir denge unsuru olma karakterinden uzaklaşıp metropol ülkelerin güdümünde edilgen bir örgüte dönüşürken ‘uluslararası hukuk’un yerini adeta ‘insan hakları hukuku’ almaktadır.

Gerçekten de, BM sözleşmesinin 2/7 maddesinde ifadesini bulan ve soğuk savaş dönemi uluslar arası düzeninin başat ilkelerinden biri olan ‘müdahale yasağı’ metropol ülkeler açısından fiilen ortadan kalkmış görünmektedir. Özellikle 11 Eylül ve ABD’nin Irak’ı işgali sonrasında BM Şartı ve Genova Sözleşmesi gibi uluslar arası yasal rejimlerin akıbeti ciddi biçimde sorgulanmaya başlamıştır.

Yasemin Özdek, ‘yeni müdahalecilik’ adını verdiği bu uluslar arası tabloda ‘yeniden sömürgeleştirme’ dönemine girildiğinin açık göstergeleri bulunduğunu iddia etmektedir.¹¹⁴ Özdek’e göre, ‘yeniden sömürgeleştirme’ çerçevesinde ‘insan hakları’ retoriği, yalnızca militarist yayılmanın meşru bir aracı değil, aynı zamanda siyasal ve ekonomik bağımlılığın da etkin bir unsuru olarak kullanılmaktadır. Bu alanda verdiği iki örnek, ekonomik yardımın (borçların) insan hakkı ihlalleri gerekçe gösterilerek kesilebilmesi, diğeri ise ‘insan hakları alanında yardım’dır.¹¹⁵

4.3.2. Ulus-Devletin Dönüşümü

Petrol krizi ve sonrasındaki küresel ekonomik bunalım gerekçe gösterilerek, sermaye birikim modelinde köklü bir değişikliğe gidilmesi ile birlikte ulus-devletin yeni modele uygun bir transformasyondan geçirilmesi gerektiği yüksek sesle dillendirilmeye başladı. Bu dönüşüm, ‘sosyal devlet’ karakterine ait işlevlerinden arındırıldığı ölçüde devletin asli görevlerine yapılan vurguya eşlik etti. Zira piyasa ekonomisinin ‘doğal’ işleyişine müdahale etmek, aslında özel girişime ait olması gereken çeşitli sektörlerde işletmeciliğe soyunmak türünden iktisadi fonksiyonlar bir ulus-devlet örgütlenmesinden

¹¹⁴ Özdek, s. 15.

¹¹⁵ Özdek, s. 20.

beklenen amaca hizmet etmiyordu. Ondan beklenen, ‘politik’ bir aktör olarak ‘gece bekçisi’ni oynamaktı; ‘ekonomik’ sahneden rol çalması değil:

Tıpkı içi boş şirketlerin çeşitli işlevlerini yurt dışına aktarırken temel kumanda, denetim ve iletişim işlevlerini yurtiçi ekonomide tutması gibi, ‘içi boşaltılmış’ ulus-devlet de öteki faaliyetlerini siyasi örgütlenme düzeylerine aktarırken hayati önemdeki genel siyasi işlevlerini elinde tutmaktadır.”¹¹⁶

18. yüzyıl minimal devletinin geri dönüşü günümüzde küresel sermayenin ‘sınır tanımayan’ akışkanlığı ile birlikte düşünüldüğünde, ulus-devlet ve global pazar arasındaki ilişkinin çok daha dolayimsız ve girift bir biçime büründüğünü de eklemek gerekmektedir. Bu doğrudanlık, serbest piyasaya ilişkin işleyiş yasalarının ulus-devletin görece özerk mekanizmaları üzerinde artık gözler görülür ölçüde çıplak hale gelmeye başlayan belirleyiciliğinde dışavurulmaktadır. Öyle ki, ulus-devlet aygıtının özellikle ekonomik ve sosyal politikalar konusunda şeklen de olsa ‘ulusal’ ya da ‘bağımsız’ bir yol haritası izleme olanağı giderek daralmaktadır. Güncel popüler karşılığını toplumsal algıda IMF uyum programlarından alan ‘yol haritası’ ulusal başkentleri değil, global düzeydeki metropol merkezleri işaret etmektedir. Başka bir deyişle, ulusal düzeydeki siyasal iradenin özgün tercih ve eğilimlerine bağımlı olması gerekmeden, her yol eskiden olduğu gibi Roma’ya değil, pazara çıkmaktadır. Duran’ın da ifade ettiği gibi, geçmişte milli ekonomiler devlet sınırları içinde tanımlanırken günümüzde bizzat devletler küresel pazarın içine yerleştirilmiş durumdadır.¹¹⁷

Böyle bir tabloda ulus-devletlerin sosyal politika duyarlılıklarının önemli ölçüde aşınmaya uğraması, siyasa yapım ve uygulama sürecindeki görece bağımsızlıklarının giderek silikleşmekte oluşuyla da ilişkilendirilebilir. Gelişmekte olan ülke hükümetleri kendi yurttaşlarının haklarını korumak ve geliştirmekle ilgili yükümlülüklerinden ziyade uluslar arası kuruluşların kredi derecelendirmelerine veya insan hakları karnelerine çok daha duyarlı hale gelmeye başlamıştır. ‘Küreselleşme’ çağındaki

¹¹⁶ Jessop, s. 328.

¹¹⁷ Burhanettin Duran, “Türkiye’de Sivil Toplum ve Siyaset”, *Sivil Toplum: Farklı Bakışlar*, Lütfi Sunar (edit.), Kaknüs Yayınlar, İstanbul, 2005, s. 197.

metropol-çevre ilişkisinin doğası gereği ‘insan haklarının karneye bağlandığı’ söylenebilir.

4.4 SÖYLEMİN YENİDEN İNŞASINDA DIŞ DİNAMİKLER

Neo-liberalizm ve ‘yeni dünya düzeni’ söyleminin zaferini ilan etmesiyle birlikte, 1950’lerden bu yana odaklanılan ‘komünizm’ tehdidi de ortadan kaldırılmış sayılıyordu. Soğuk Savaş boyunca gerek metropol kapitalist ülkeler, gerekse onların politik konsepti etrafında toplanmış çevre ülkeler için birleştirici bir harç işlevi gören anti-komünizm artık geçerli ve gerçekçi olmaktan çıkmıştı. Buna karşılık, zafer sarhoşluğunun biraz olsun dinmesinin ardından kısa sürede anlaşıldı ki, küresel politikaların uygulanmasında ortak hasım/ortak hedef algısını oluşturmak için gerekli konsolidasyon becerisinden de yoksun kalınmış oluyordu.

İki kutuplu dünyada, ABD’nin ‘yeşil kuşak’ stratejisi çerçevesinde SSCB’yi çevreleme misyonu verilen az gelişmiş ülkelerin önemli bir bölümünde, 1990’lı yıllardan itibaren yeni stratejik konseptte bölgesel uyum konusunda belirgin bir tereddütün gözlemlenmiş olduğunu söylemek mümkündür. Sözgelimi, Türkiye’nin ABD’ye referansla ‘stratejik müttefiklik’ teması üzerine kurulu dış politikası yüksek sesle tartışılır hale gelmiş, bir dönem ABD’nin gözde müttefiki olan Afganistan rejimi bu süreçte hasım ilan edilmiştir.

Yeni dünya düzeninin ‘ortak tehdit’ algısında ortaya çıkan zorunlu boşluğun ‘köktencilik’ veya ‘küresel terörizm’ tehlikesiyle doldurulmaya çalışıldığını iddia etmek mümkündür:

11 Eylül saldırılarından hemen sonra ABD Başkanı G. W. Bush’un Irak, İran ve Kuzey Kore’yi şer ittifakı olarak tanımlaması ve terörizme karşı savaş söylemi devlet adamlarının var olan tehlikeleri hem içeride hem dışarıda kendi çıkarlarını gerçekleştirmek için abartmaları varsayımı ile birleştirilebilir.¹¹⁸

¹¹⁸ Göktürk, s. 179.

Öte yandan, küresel terörizmin odağı olma ithamı, ‘şer eksenine’ yerleştirilen ülkelerin içişlerine, toplumsal dokularına ve siyasal yapılarına müdahale için meşrulaştırıcı bir gerekçe de oluşturmaktadır. Yeni uluslar arası sistemin siyasal ve ekonomik yönelimlerine uyum konusunda direnç veya zaaf gösteren çeşitli ülkeler üzerinde kurulan basınç kimi zaman militarist veya açık işgal biçimine bürünebilmektedir. Örnekleri Irak ve Afganistan’da fiilen yaşanmakta olan bu tür militarist müdahalelerin uluslar arası hukuk zemininden ziyade ‘insan hakları’ temeline dayandırılıyor olması ise ironik görünmektedir. Pogge, yoksul ülke halklarını metropol devlet yurttaşları gözünde bir tür ‘eksik insan’ düzeyine indirgeyen bu ‘insani’ yaklaşımı sert bir biçimde eleştirmektedir:

Zengin ülke yurttaşları olan bizler için kolayına kaçıyor ve bu tür iç içe geçmişlikleri göz ardı ederek bir sürü ülkede insan haklarının ciddi oranda eksik yerine getirilmesini o ülkelerin yerel faktörleriyle açıklamaya çalışıyoruz. Bu açıklayıcı milliyetçilik, dikkatimizi bu üzücü durumla ilgili nedensel ve ahlaki olarak nasıl payımız olabileceği sorusundan başka yerlere çekiyor.¹¹⁹

Küresel terör tehlikesi üzerine kurulu tehdit algısı, yoksul ülke halkları için görmezden gelinen insan hakları ihlallerine yol açmakla kalmamış, aynı zamanda başta ABD olmak üzere merkez kapitalist ülkelerde de önemli oranda anti-demokratik eğilimlerin baş göstermesine kaynaklık etmiştir. Göktürk’ün de altını çizdiği gibi, bu dönemde, geçmişten beri ‘uygar demokrasinin ve insan haklarının beşiği’ olarak gösterilen ülkelerde hak ve özgürlüklerle güvenlik arasındaki gerilimin güvenlik lehine çevrildiği söylenebilir.¹²⁰

4.5 SÖYLEMİN YENİDEN İNŞASINDA İNSAN HAKLARI

4.5.1. Sağlama Yükümlülüğünden Kaçınma Yükümlülüğüne Dönüş

Sosyal olma niteliğini ‘devletin sırtında kambur’ olarak tasvir eden üslup 1990’lı yıllarda yalnızca gündelik popüler dil içinde değil, akademik çevrelerde de yerleşik bir

¹¹⁹ Pogge, s. 78.

¹²⁰ Göktürk, s. 179.

kalıp halini almaya başladı. Buna eşlik eden bir diğer argüman, ‘her şeyi devletten beklememek’ yalınlığıyla ifadesini bulan ilave bir klişe oldu:

*Devlet, ekonomik faaliyetleri yapma ve yaptırma işini üstlenince vatandaşlar her işi devletten bekler hale gelirler.*¹²¹

Vatandaşların kendi işlerini kendilerinin görmeleri önerisi, devletin ekonomik ve toplumsal yaşamdaki yoksunlukların maliyetini artık –eskisi gibi- paylaşmayacağı öngörüsünden hareketle ortaya atılmaktadır. Zira sosyal refah devleti uygulamalarının damgasını taşıyan ‘restorasyon’ döneminde birer ‘hak’ olanlar, günümüzde ‘imtiyaz’ olarak anılmaya başlanmıştır:

*Ekonomik ve sosyal haklara kelimenin gerçek anlamında haklar yerine devlet aracılığıyla bazı insanlara başka insanların cebinden sağlanan imtiyazlar demek gerekir.*¹²²

Devleti hak ve özgürlükleri sağlamakla yükümlü bir özne olmaktan çıkaran yaklaşım, ona Locke’un attığı minimal karakterini yeniden hatırlatırken, günümüzde özellikle monetarist iktisatçılar tarafından gündeme getirilen tezler liberal teori açısından ‘köklere dönüş’ olarak da ifade edilebilir. Monetaristlerin önde gelen isimlerinden Hayek tarafından formüle edilen ‘asgari devletçi sivil toplum kuramı’ bu eğilimin tipik bir örneği olarak kabul edilebilir. Hayek’e göre, doğada iki tür düzen bulunmakta olup bunlardan birincisi ‘kendiliğinden olan düzen’ ikincisi ise ‘yapma düzen’dir. Bu formülasyona göre, devletin görevi kendiliğinden olan düzenin işlemesine elverişli bir çerçeve kurmak ve bu kendiliğindenliğin önündeki engelleri ortadan kaldırmaktan ibarettir.¹²³

Monetarist kuramcılarının savunucuları arasında yer alan bir diğer önemli isim Friedman ise ekonomik ve toplumsal yaşama devlet tarafından yapılan her türlü müdahaleyi ‘totaliter’ karakterli olduğu gerekçesiyle reddetmekte, en despotik devlet

¹²¹ Osman Demir, *Ekonomide Devlet*, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara, 1997, s. 278

¹²² Atilla Yayla, *Liberal Bakışlar*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1993, s. 95

¹²³ Şenkal, s. 341.

biçimini ise ‘paternalistik devlet’ olarak tanımlamaktadır. Bu değerlendirmelerin ardından, sosyal devlet sistemindeki Keynesçi açılımlar ile refah ve eşitlik söylemlerini liberalizmin yozlaşmasına neden olduğu için eleştirmektedir.¹²⁴

Gerek Hayek, gerekse Friedman tarafından dile getirilen görüşlerde altı çizilmesi gereken ortak özellik, devletin ‘sağlama yükümlülüğü’ olarak adlandırdığımız Keynesçi işlevlerini yalnızca gereksiz bulmaları değil, aynı zamanda özgürlüklerin önündeki en büyük engel olarak hedef tahtasına yerleştirmiş olmalarıdır. Bu yaklaşımın günümüzdeki ‘muhalif’ siyasal hareketler üzerindeki yansımalarının kimi zaman ‘demokrasi mücadelesi’ kimi zaman ise ‘insan hakları aktivizmi’ başlıkları altında dile getirilen söylemlerde açığa vuruluyor olması ironik görünmektedir:

Özgürlüğü sınırsız mülkiyet hakkına indirgeyen ve kapitalist pazar ekonomisinin mekanizmalarına müdahale edilmemesi olarak karakterize eden geleneksel özgürlük anlayışına geri dönüş çabası, bütün ‘pozitif’ özgürlük anlayışlarını potansiyel olarak totaliteryen diyerek gözden düşürmeye çalışmaktadır.¹²⁵

4.5.2. İkinci Kuşak Hakların Devre Dışı Bırakılması

1980’lerle birlikte gündeme gelen neo-liberal politikalar insan hakları kategorileri arasında bir seçiciliği de beraberinde getirirken, ikinci ve üçüncü kuşak hakların devre dışı bırakılmasına dönük yönelime de kaynaklık etmiştir. Böylece, ‘insan hakları’ dizgesinin yalnızca ‘sivil haklar’ veya ‘bireysel haklar’ olarak da ifade edilen birinci kuşağa özgülendiği söylenebilir.

Soğuk Savaş sonrası ekonomik birikim modelinin gerekleri doğrultusunda yeniden yapılanma sürecine giren ulus-devletler, özellikle çevre ülkelerde ‘sosyal politikanın’ maliyetini karşılama kapasitesini hızla yitirmeye başlamışlardır. Uluslar arası rekabetin karşı konulması güç iktisadi yasalarının belirleniminde dünya sisteminin

¹²⁴ Milton Friedman, *Kapitalizm ve Özgürlük*, çev. Doğan Erberk ve Nilgün Himmetoğlu, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 21

¹²⁵ Ernesto Laclau, Chantal Mouffe, *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*, çev. Ahmet Kardam, Doğan Şahiner, Birikim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 211

yeni ekonomik konseptiyle uyumlu yeni bir yasal/siyasal çerçeve oluşturma çabası bir zorunluluk olarak algılanmaktadır:

Genellikle sermaye ve teknoloji sıkıntısı çeken az gelişmiş ülkeler, yabancı yatırımları ülkeye çekebilmek amacıyla özel sermaye için koruyucu iş hukuku mevzuatının çalıştırılmaması, sendika ve toplu iş mücadelesinin yasaklanması, özel yatırımcının her türlü imtiyazla korunması gibi önlemler alabilmektedirler.¹²⁶

Kamunun küçültülmesi, yönetimde açıklık ve şeffaflık gibi ‘yeni’ argümanlarla bezeli bu uyum süreci, uluslar arası kapitalizmin rekabet yasaları tarafından yalnızca ekonomik değil; IMF, Dünya Bankası ve AB gibi ulus ötesi örgütlerin teşvik ve tavsiyeleriyle aynı zamanda politik bir basınca dönüşmektedir.¹²⁷ Günümüzde ‘kamu işletmeciliği’ olarak ifade edilen kamu yönetimi anlayışında, rekabet gücünü ve ekonomik verimliliği düşüren bir unsur olarak ikinci kuşak haklar rasyonel bulunmamaktadır.

Öte yandan, çeşitli aralıklarla yayınlanan özellikle uyum ve kredi derecelendirme raporlarında, çevre ülkeler açısından bir değerlendirme ölçütü olan ‘gelişme’ kavramının ‘ekonomik kalkınma’ olarak algılanmaktan neredeyse çıkarıldığını gözlemlemek mümkündür. Özdek’in ifadesiyle, ‘insan hakları miti’, yani politik gelişme, 70’li yılların üçüncü dünya bakımından geçerli olan ‘ekonomik gelişme’ mitinin yerini almıştır.¹²⁸ Özdek’in belirlemesinden devam edilecek olursa, çevre ülkeleri tanımlamak için 1990’lı yıllara kadar sıklıkla kullanılan ‘gelişmekte olan ülke’ kavramının yerini ‘yükselen pazar’a, ‘kalkınma hamlesi’ deyişinin ise ‘demokratik reformlar’a bıraktığı söylenebilir.

‘Gelişme’ kavramı ekonomik ve sosyal bağlamından koparılıp siyasal düzleme indirildiğinde, ‘demokratikleşme’ ya da ‘insan hakları standartları’ konusundaki ölçüğü azınlıklar, cinsiyetler, farklı kültürel kimlikler çerçevesinde ‘ötekiler’

¹²⁶ Gülten Kutsal, *Çok uluslu şirketler ve İnsan Kaynağı Yönetimi*, Der Yayınları, İstanbul, 1996, s. 264

¹²⁷ Hamza Al, *Bilgi Toplumu ve Kamu Yönetiminde Paradigma Değişimi*, Bilim Adamı Yayınları, Ankara, 2002, s. 135

¹²⁸ Özdek, s. 337.

oluşturmaktadır. Böylece, ulus-devletin görkemli devrinde toplumsal bağı sağlama görevini yerine getiren ulus birimi, yerini mikro ölçekli aidiyetlere ve geleneksel bağlılık biçimlerine bırakırken; Wallerstein'ın deyişiyle kültür bir suçlu olmaktan çıkmakta, bir kahramana dönüşmektedir.¹²⁹

4.5.3. İdeolojik Arkaplan: Evrenselliğin Yeniden Keşfi

Bu çalışmanın ortaya koymaya çalıştığı temel savlardan bir tanesi, verili toplumsal ve sosyo-ekonomik dinamiklere bağlı olarak 'insan hakları' kavramının tarih boyunca değişik içerik ve anlamlarla tanımlanabilmiş olmasıdır. Dolayısıyla, 'insan hakları' söz konusu olduğunda yalnızca bu hakların nelerden ibaret olduğu değil, aynı zamanda söz konusu hakların öznesinin kimler olduğu da oldukça tartışmalı olup bu sorulara tarihsel ve nesnel arkaplandan bağımsız statik bir yanıt üretilmesi mümkün değildir. Ne var ki, günümüzde 'insan hakları' negatif özgürlükler zemininde kurgulanan sivil haklardan ibaret çerçevesiyle, üzerinde küresel ölçekte bir uzlaşma olduğu varsayılan, ortakduyunun ifadesi olarak sunulmaktadır:

Yapısal düzeydeki temel sınıf, toplumu, sivil toplumun denetimi sayesinde sağladığı onayla yönetir. Bu denetim özellikle temel sınıfın böylece 'ortakduyu' durumuna gelen dünya görüşünün toplumsal gruplar içinde yayılması ile belirginleşir.¹³⁰

Bu bağlamda, 'insan hakları' kavramının Soğuk Savaş sonrası dünya sisteminin yeniden yapılandırılmasında siyasal ve ekonomik açılımları bütünleyen, meşrulaştırıcı bir ideolojik işlev gördüğü ileri sürülebilir. İdeolojik olan her söylem gibi, günümüzdeki 'insan hakları' söylemi de kendi anlam dünyasını evrensellik iddiası üzerine kurmaktadır:

Bir ideolojinin meşruluk kazanmak için kullandığı en önemli araçlardan birisi, kendi kendini 'evrenselleştirmesi' ve 'ölümsüzleştirmesi'dir. Aslında belirli bir zamana

¹²⁹ Immanuel Wallerstein, *After Liberalism*, New York: New Press, New York, 1995, s. 164

¹³⁰ Portelli, *Gramsci ve Tarihsel Blok*, Çev. Kenan Somer, Savaş Yayınları, Ankara, 1982, s. 76.

ve mekana özgü olan değerler ve çıkarlar, bütün insanlığın değerleri ve çıkarlarıymış gibi yansıtılır.¹³¹

4.5.4. Sivil Toplum: Siyasal Alan-Toplumsal Alan Karşıtlığı

Ulus-devletin ekonomik ve sosyal işlevlerinden arındırılması sürecinde ‘sivil toplum’ kavramsallaştırması son derece önemli bir işlev görmektedir. Toplumsal alanda ‘doğal’ olarak var olduğu farz edilen özgürlüklerin taşıyıcısı ve temsilcisi olarak, ‘sivil toplum’ kodlaması öne çıkarılmakta, böylece hak ve özgürlükler siyasal alanla karşıtlık ilişkisi içerisinde ileri sürülmektedir:

*Devlet sanki insanın özündeki kötülüklerin, her türlü melanetin sonucu olarak ortaya çıkmış ama nedense tarihin şimdiki zamanına kadar ağırlığını hissettirememiş bir anomali, sivil toplum ise iyiliklerin, özgürlüğün kaynağı olarak sunulmaktadır.*¹³²

İnsan hakları talepleri, kamusal erkten bağımsızlaşma ve onu geriletme perspektifi üzerine şekillendirilirken devlet, sivil toplumu pasifize edeceğinden¹³³ endişe duyulan olumsuz bir etken olarak diğer uçta konumlandırılmaktadır. Bu bakış açısı, devlete karşı sivil toplum alanı, ya da politik güce karşı toplumsal güç, kamusal hukuka karşı özel hukuk, devlet kaynaklı dezenformasyona karşı ‘özgür kamuoyu’¹³⁴ ikiliklerinin üretilmesinde de kendini açığa vurmaktadır

4.5.4.1. Kamusal Boşluğu İkame Eden Sivil Toplum Örgütleri

Sosyal refah devletinin gündemden düşürülmesine paralel olarak, ‘sivil toplum örgütleri’ adıyla faaliyet gösteren kuruluşların sayısındaki artış dikkat çekicidir. Bu iki eğilimi birbirini besleyen süreçler olarak değerlendirirsek; sivil toplum örgütleri toplumsal algıda ‘devletçi’ düşüncenin izlerini silmek konusunda önemli bir ideolojik işlevi yerine getirirken, devlet de sosyal yükümlülüklerinden uzaklaşmak yoluyla sivil

¹³¹ Terry Eagleton, *İdeoloji*, çev. Muttalip Özcan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 90.

¹³² Erol Göka, *Sivil Toplum-Devlet İlişkisi Üzerine Aykırı Bir Bakış*, Ülke Dergisi, 1997, sayı 31, s.33

¹³³ Ali Yaşar Sarıbay, *Postmodernizm, Sivil Toplum ve İslam*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s.139.

¹³⁴ Wood, *Kapitalizm Demokrasiye Karşı*, s. 286.

toplum örgütlerinin varlığına meşru bir gerekçe sunmak gibi pasif bir rol üstlenmektedir. Böylece devletsizleştirme, sivilleşmeye eşlik etmektedir.

Devletin varlığıyla güvence altına aldığı ekonomik ve sosyal hakların işlerliği ortadan kalktıkça, çözümün kendi başının çaresine bakan bireylerde aranması giderek yaygın bir davranış olarak öne çıkmaktadır. Sorumlu bireyler, vicdan sahibi insanlar veya hayırseverler olarak bir araya gelinip yerel, mesleki ya da kimliksel ‘mikro’ ölçekli hedeflerle oluşturulan dernek veya birlikler, Göktürk’ün ifadesiyle ‘sistemsel sorunlara biyografik çözüm’¹³⁵ arayışıyla baş başa bırakılmaktadır. Ne var ki, sosyo-ekonomik sistemin bütünündeki eşitsizlikler ve hak ihlallerine karşı bütüncül hedeflerin geliştirildiği hak arama geleneğine tanık olunan ‘restorasyon’ dönemiyle kıyaslanacak olursa, günümüzdeki sivil toplum örgütlerinin tehdit edici veya caydırıcı olmaktan hayli uzaklaştığı söylenebilir.

Uluslararası alanda, geçmişte doğrudan devletlere verilen kalkınma yardımlarının bugün NGO'lara aktarılıyor olması bu örgütlere biçilen role ilişkin önemli bir göstergeye işaret ettiği gibi, yapılan yardımların niceliğindeki astronomik artış da dikkat çekicidir. Özdek’in aktarımına işaret edecek olursak, mali kaynaklarını ABD, Avrupa Birliği, diğer metropol ülkeler ve Dünyası Bankası gibi kuruluşlardan sağlayan NGO'lara akan bağış ve yardımların oranı 1975'te yalnızca % 0,7 iken 1993/94 yıllarında % 5'e kadar yükselmiştir.¹³⁶

4.5.4.2. Sosyal Dayanışmadan Hayırseverliğe

Ulus-devletin yeniden tanımlanan, başka bir anlatımla ‘gece bekçisi’ geçmişiyle yıkanan ekonomik ve sosyal işlevleri tasfiye edildikçe hak sahibi yurttaşların yerini ‘yardıma muhtaç’ insanlar almıştır. Yasal hak sahibi ve etkin bir özne olarak ‘yurttaş’ın muhtaç ‘insan’a indirgenmesi karşısında, sayıları giderek artmakta olan bu ‘insanlar’a kimin yardımcı olacağı sorusu da yanıtını kendiliğinden bulmaktadır: Başka insanlar !

¹³⁵ Göktürk, s. 107.

¹³⁶ Özdek, 169.

Yeni Sağ ideoloji, zamanla sosyal hakları yurttaşlık kurumunun bir uzantısı olarak görmemeye başlamış, kamu hizmetleri yerine özel hizmetlerin oluşumunu desteklemiş ve yoksulları özel yardıma muhtaç zavallı ikinci sınıf yurttaşlar olarak değerlendirmeye başlamıştır.¹³⁷

‘Toplumsal yurttaşlık’ statüsünün bir gereği olarak yasal/hukuksal düzlemde güvenceye alınmış haklarından yoksun bırakılan dezavantajlı kesimler merhamet, vicdan gibi geleneksel değerlerin öne çıktığı arkaik bir düzlemde himaye arar duruma gelmişlerdir. Bu durumun en çarpıcı örneği, dinsel motiflerle yardım toplayan çeşitli kuruluşların sayılarında ve yaygınlıklarındaki artışta gözlemlenmektedir. Hukuksal düzlemde tanımlanmış sosyal karakterli vatandaşlık haklarından giderek daha da yoksun bırakılan geniş kitleler kendilerini güvenceye alacak yolu modernite öncesi aidiyet biçimlerinde aramaktadırlar. Bu tür kuruluşlarda ‘sivil’ olma durumu diğer tüm özelliklerden ayrıştırılıp pozitif bir referans olarak eksene oturtulmaktadır; ancak bu çalışmanın ‘inşa’ bölümünde vurgulandığı üzere, tarihte ‘sivillik’ kategorisine kaynaklık etmiş ‘sekülerizm’ olgusunun bu kuruluşların birçoğunun yapısına aykırı olduğunu da kaydetmek gerekmektedir:

Hukuksal eşitliğin yerini paraleldeki örgütün sunacağı ayrıcalıklar alır. Yeni egemenlik merkezinin güdümüne girenler, devletin egemenlik alanından ayrılırlar. Bu ayrılış, ilk bakışta ‘özgürlük’ gibi algılansa da yurttaşlar arasındaki yasal ilişkileri parçalar; giderek bir tür cemaat, dernek, vakıf derebeylikleri oluşur.¹³⁸

Ülkemizde ‘Deniz Feneri Derneği’ isimli ‘yardım’ kuruluşunun yöneticileri hakkında Almanya’da açılan bir yolsuzluk davası ile gündeme gelen sansasyon sonrasında açığa çıktığı gibi, bu tür organizasyonlarda öne çıkan ‘din’ ögesi yardım edenler için bir tür arınma, yardım toplayanlar için ise mistik bir örtü görevi görebilmektedir.

¹³⁷ Bottomore, s. 74.

¹³⁸ Yıldırım, s. 166.

‘İnsan hakları’ dizgesinin ikinci kuşağını oluşturan kamusal güvencelerin ortadan kaldırılması Akat’ın da belirttiği gibi; yoksullara, kimsesizlere ve yaşlılara yardım edilmesini vaaz eden her üç semavi dine ait cemaat kültürünü geri çağırmaktadır.¹³⁹

4.5.5. Anayasal Vatandaşlığın Dönüşümü

‘Küreselleşme’ sürecinde baskın olan neo-liberal yaklaşım ve uygulamaların ‘özgürlük’ kurgusunu kamusal alanın karşısına yerleştirilmesi, o alanla birlikte tanımlanan ‘vatandaşlık’ anlayışının da aşınmasına neden olmaktadır:

Yurttaşlık ruhunun ifade ettiği şey, her şeyden çok, ayrı bir yapı olarak bir kamu görüşünün, bunun sonucu olarak bir kamu çıkarının varlığıdır.¹⁴⁰

Temel hak ve özgürlüklerin tanım ve içeriğiyle yakın bir ilişki içinde olan ‘anayasal yurttaşlık’ kavramındaki aşınmayı verili ‘insan hakları’ dizgesindeki önceliklerin değişmesi ile bağlantılandırmak mümkün görünmektedir. Zira hak ve özgürlük paradigması ‘sivil olanın kamusalardan arındırılması’ biçimindeki negatif formülasyonla kurulduğu sürece, başta ‘vatandaşlık’ olmak üzere kamusal aidiyetlerin silikleşmeye başlaması şaşırtıcı sayılmamalıdır. Öyle ki, beraberinde getirdiği karşılıklı hak ve yükümlülüklerle bir bütün olan yurttaş haklarının yerini yükümlülükten (ödevden) azade tutulmuş bir ‘insan hakları’ anlayışının aldığı söylemek olanaklıdır.

Öte yandan, ekonomik ve sosyal haklar ve buna eşlik eden yükümlülüklerle tanımlanan ‘toplumsal yurttaşlık’ olgusunun yalnızca eşitliğin değil, gerçek anlamda özgürlüğün de güvencesi olduğuna ilişkin görüşler de dile getirilmektedir. Anayasaların veya bireylerin yalnızca tanıdığı ya da varsaydığı değil, aynı zamanda sağlamakla yükümlü olunan bir özgürlük:

Birey, asgari sosyal yardımlar olmadığında, hastalığa ve toplumsal yoksunluğa karşı savunmasızdır. Bu anlamda yurttaşlık, özgürlüğü olanaklı kılar; örselemez.¹⁴¹

¹³⁹ İlker Akat, *Endüstri Toplum Bilimi*, Ege Basım, İzmir, 1984, s. 27.

¹⁴⁰ Schnapper, s. 49.

Buna karşılık, temelini ulus-devletten alan ve ulusal-kamusal aidiyetle karakterize edilen yurttaşlık kurumunun küresel kapitalizmin yönelimleriyle birlikte hızlı bir çözülme eğilimine girdiği ortadadır.¹⁴²

4.5.5.1. Ulusal Aidiyetten Kopuş

Siyasal birimler küreselleştiği oranda buna ironik bir biçimde ‘yerelleşme’ (transnation) eşlik etmekte, bu süreçten payını kimlikler ve aidiyetler de almaktadır. Değiş yerindeyse, ‘ulus’ biriminin altını üstüne getiren bu gelişmelerin toplumsal ve kültürel sonuçları insanların kendilerini nereye ait hissettikleri sorunsalını da beraberinde getirmektedir. Ulusal düzeyde örgütlenmiş siyasi birimlerin toplumsal alandan soyutlanmasına dönük çabaların şimdiden ulaştığı boyut karşılıklı bir yabancılaşmayı ve kimlik arayışını da kaçınılmaz hale getirmektedir:

*Günümüzde artık, ulusal nitelikli yurttaşlık anlayışından çoğul yurttaşlık (multiple citizenship), diğer bir deyişle kozmopolitan yurttaşlık, çokkültürlü (multicultural) yurttaşlık, ulus-ötesi (post-national) yurttaşlık, diasporik (diasporic) yurttaşlık, ulusaşırı (transnational) yurttaşlık, ekolojik yurttaşlık, radikal demokratik yurttaşlık gibi yeni açılımlara doğru yol alınmakta olduğuna tanık oluyoruz.*¹⁴³

‘Ulusallık’ dışındaki alt veya üst kimlik arayışlarına yönelik bu eğilimin anlaşılır nedenlerinden biri olarak, ulus-devlet çatısının artık bireylerde etkin bir korunma duygusu yaratmıyor oluşunu göstermek mümkündür. Bireyin ‘her şeyi devletten beklememesi gerektiği’ biçimindeki neo-liberal klişe bireyin dünyasında yeterince etkili olmakla birlikte, hak ve özgürlüklerinin sağlanmasını ‘nereden’ bekleyeceği sorusunu belirsiz bırakmaktadır. Devletin yeniden yapılandırıldığı bu evrede, haklarının gaspı karşısında sorumlu tutabileceği, hesap sorabileceği mekanizmalar da giderek ulus-devlet sınırları ötesine taşınırken, Bauman’ın ‘uzaktaki mülklerin efendileri’ olarak

¹⁴¹ Turner, s. 97.

¹⁴² Ayhan Kaya, “Ulusal Yurttaşlıktan Çoğul Yurttaşlığa?”, *Uluslararası İlişkilerde Sınır Tanımayan Sorunlar*, Haz. Ayhan Kaya, Günay Göksu Özdoğan, Bağlam Yayıncılık, Birinci Basım, İstanbul, 2003, s. 162.

¹⁴³ Kaya, s. 98.

adlandırdığı bu ulus-üstü mekanizmalardan hangi kurallar çerçevesinde sorumluluk beklenebileceği henüz bir muamma olarak ortada durmaktadır.¹⁴⁴

Ulus-üstü kurum ve kuruluşların alt edilemez bir belirleme gücüne ve karşı konulmaz denetim mekanizmalarına sahip olduğu algısı yerleştikçe, özellikle çevre ülkelerde yaşamakta olan bireylerin kendi meşru hükümetlerinden beklentileri de en alt düzeye inmektedir. Sözgelimi, ekonomisini IMF stand-by anlaşmalarına, siyasetini ise AB yapısal uyum programlarına göre biçimlendirmekten başka bir şansa sahip olmadığı önsel olarak bir kez kabul edilen bir hükümetin hangi siyasal partiden olduğu veya ne tür bir siyasal eğilimi temsil ettiği sorusu önemini yitirmektedir. Yurttaş, kendisini yönetecek olanları seçtiğinden emin değildir; gerçek yöneticiler ise seçilemeyecek kadar uzaktadır. ‘Yurttaşlığın mültecileşmesi’¹⁴⁵ olarak ifade edilen bu süreçte anayasal vatandaşlıkla birlikte temsili demokrasinin de ciddi bir kriz yaşıyor oluşu yeni uluslar arası sistemin yönelimlerine paralel görünmektedir.

Yurttaşlarının hak ve özgürlüklerini ‘sağlama’ görevini ajandasından çıkarması istenen ulus-devlet, uluslar arası antlaşmalar yoluyla ‘tanınan’ hak ve özgürlükleri ise anayasal düzeyin üzerinde tutmaya teşvik edilmektedir. Sözgelimi, Türkiye’de AB uyum paketi çerçevesinde 2004 yılında yapılan reformlar sonucu TC Anayasası’nın 90. maddesinde değişiklik yapılarak uluslararası anlaşma hükümlerinin anayasaya olan üstünlüğü kabul edilmiştir.¹⁴⁶ Ne var ki, başta AB olmak üzere etkili uluslar arası kuruluş ve ulus-ötesi birliklerin neredeyse tümünün ‘temel hak ve özgürlükler’ konusundaki telkin ve tavsiyelerinin ‘birinci kuşak insan hakları’ndan ibaret olduğunu da eklemek gerekmektedir.

¹⁴⁴ Zygmunt Bauman, *Bireyselleşmiş Toplum*, çev. Yavuz Alogan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 46.

¹⁴⁵ Göktürk, s. 169.

¹⁴⁶ Yürürlükteki TC Anayasası’nın 90. maddesine göre: “Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası andlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası andlaşma hükümleri esas alınır.”

4.5.5.2. Hukuksal Bir Statü Olarak Yurttaş Yerine Soyut İnsan

Bireyin ulus-devlet ile ‘hak ve ödevler’ bağlamında tanımlanan karşılıklı ilişkisi giderek zayıflatılırken sosyal hakları da kapsayan belirli bir korunaklı alan çerçevesinde hukuksal güvenceleri bulunan yurttaşların yerini artık ‘insanlar’ almaya başlamış görünmektedir. Söz konusu ‘insanlar’ refah devleti döneminde anayasal düzeyde sahip olunan hukuksal kimliklerinden arındırılmakta, kendilerine ‘doğal’ kimlikleri ile dile getirebilecekleri ‘doğal’ haklar takdim edilmektedir. Ekonomik ve sosyal hakların bir devletin yurttaşı olma statüsünde ifadesini bulan anayasal birer güvence olmaktan çıkarılıp bedeli olan, satın alınabilecek metalara dönüştürülmesi sürecinde söz konusu haklar ‘özgürce’ sahip olunabilecek bir alışverişe konu edilmektedir. Bu alışverişi daha geniş anlamıyla çalışma ve emeklilik koşullarının tümünü içine alan hak ve özgürlükleri kapsayacak biçimde ‘insan haklarının piyasalaşması’ olarak adlandırmak yanlış olmayacaktır. Zira refah devletinin kendi yurttaşına sağladığı güvenceler arasında belki de ilk sırada anılması gereken çalışma ve sosyal güvenlik hakları devletin daha fazla istihdam yaratabilecek koşulları sermayeye sağlaması, diğer yandan ise olası bireysel mağduriyetlere ilişkin ödev ve sorumluluk üstlenmesi anlamına gelmişti. ‘Küreselleşme’ olarak adlandırılan ve içinden geçmekte olduğumuz evrede ise, yurttaşlarına karşı taşıdığı ödev ve sorumluluklarından soyutlanan devlet aygıtının piyasa ile insan (vatandaş değil) arasından çıkması istenmektedir.

Toplumsal ilişkilerde ve kamusal alanda ‘yurttaşın’ yerini kendisine soyut bir doğallık atfedilen ‘insanın’ alması refah devletine özgü yurttaş haklarından bağımsız kurgulanan ‘insan hakları’ kavramının sağladığı güvencelerin kapsamı konusunda iyimser bir beklentiye elvermemektedir. Günümüzdeki egemen ‘insan hakları’ söylemi merkeze her türlü kamusal ilişkiden ve aynı zamanda kamusal kimlikten soyutlanmış ‘insanı’ koyarken söz konusu ‘insanın’ yalnızca sivil ve siyasal haklarını dikkate almaktadır. Başka bir anlatımla, doğuştan hak sahibi kabul edilen ‘insan’ ile devlet çatışmalı bir karşıtlık düzleminde bir aradadır; ne var ki bu çatışmanın üzeri siyasal alandan ibaret bir çerçeve ile çizilmektedir. Öte yandan ulus-devlet, toplumsal formasyondaki maddi ilişkiler ağını var eden ve yeniden üreten sosyal ve ekonomik alana ilişkin olası herhangi bir çatışmanın veya hak isteminin gerek muhatabı gerekse

konusu olmaktan bağışık tutulmaktadır. Refah devletinin ‘yurttaş’ını önemsizleştiren söz konusu yaklaşımın bu çalışmanın ‘inşa’ başlığında ele alınan ‘insan hakları’ anlayışı ile olan karakteristik benzerliği kayda değer görünmektedir.

‘Yurttaşlık’ bağının gevşetilmesi ile toplumsal alanda adeta ‘serbestleşen’ bireylerin ‘sosyal himaye’ gereksinimlerini karşılamak üzere çeşitli alt kimlikler üzerinden ifadesini bulan arkaik aidiyet biçimleri geliştirdikleri ve bu eğilimin yurttaşlığın önemsizleştirilmesine paralel bir hızla yaygınlık kazandığı gözlemlenmektedir. Göktürk’ün de altını çizdiği üzere, yurttaş hak ve özgürlüklerinin gerçekleşebileceği bir mekanın ya da kurumsal bir yapının ortadan kalktığı bir durumda, ‘yurttaşlık’ önemsizleşerek, onun yerine toplumsal alanda gerilimlere açık, daha eşitsiz ve adaletsiz ‘dayanışma’ ağlarının kurulması söz konusu olabilmektedir.¹⁴⁷ Bu aktarımda ‘mekan’la kast edilenin bir ulus-devletin üzerinde egemenlik kurduğu toprak parçası anlamında yurt, ‘kurumsal yapı’ ile anlatılmak istenenin ise hak ve özgürlükleri gerçekleştiren ve güvenceye alan etkin kamusal mekanizmalar olduğu açıktır. O halde, Göktürk’ün belirlemesinden hareketle, günümüzdeki egemen ‘insan hakları’ algısında hak ve özgürlüklerin karşısına dikilmiş bir engel olarak şekillenen ulus-devletin –etkin kamusal mekanizmalar işletildiğinde- söz konusu hak ve özgürlüklerin ‘gerçekleşmesini’ sağlayabilecek günümüzdeki yegane araç olmaya devam ettiği söylenebilir. Bu yegane araçla birey arasında hak ve ödevler üzerinden tanımlanmış karşılıklı ilişkiyi ifade etmek için ise yurttaşlıktan başkaca bir reel başvuru kaynağı bulunduğundan söz etmek mümkün görünmemektedir.

4.6 KÜRESEL İNSAN HAKLARI SÖYLEMİNİN YEREL BİR İZDÜŞÜMÜ BAĞLAMINDA TÜRKİYE’DEKİ SİVİL ANAYASA TARTIŞMALARI

“İnsan hakları” ve “temel hak ve özgürlükler” kavramlarının içeriğine ilişkin dönüşüm hukuksal metinlerde de giderek artan bir hızla karşılık bulmaya başlamıştır. Soysal ve ekonomik alanın piyasa merkezli bir algılamayla yeniden düzenlenmesi yönündeki baskın eğilim, güncel eylem programıyla örtüşen, en azından açık bir

¹⁴⁷ Göktürk, s. 190.

biçimde çelişmeyen yeni bir hukuksal zeminde güvenli bir hareket alanına gereksinim duymaktadır.

Sivil bir aidiyetle karakterize edilen pazar ekonomisinin ‘doğal’ işleyiş yasalarının aynı fotoğraf karesinde hantal ve bürokratik duran merkezi devlet aygıtının kağıt üzerindeki yasalarına çarpıp geri dönüşü uluslar arası kapitalizm açısından artık katlanılmaya değer bir durum değildir.

Daha önceki bölümde değinildiği gibi, devletler arası hukukun düzenleyici veya bağlayıcı kuralları ile ilgili olarak, soğuk savaş döneminde uygulama alanı bulan pek çok anlaşmanın zımnen yok sayıldığı, uluslar arası düzeyde hukukun yerleşik ve temel ilkelerinin sarsıldığı bir döneme girilmiştir. Bu bağlamda, içinde bulunduğumuz tarihsel evrenin ‘yeni dünya düzeni’ olarak kodlanan işleyiş süreci uluslar arası aktörlerin hak ve yükümlülükleri bakımından kaotiktir denilebilir.

Türkiye’de yeni bir anayasaya olan ihtiyacın siyaset yelpazesinin neredeyse tüm kesimlerince ortaklaşa dile getirildiği, ancak yapılacak anayasanın temel ilkeleri ve içeriği konusunda keskin ayrılıklara düşüldüğü bir dönemden geçiliyor. İktidardaki AKP hükümeti tarafından ‘Bilim Kurulu’ adıyla oluşturulan komisyon tarafından hazırlanarak 13.09.2007 tarihinde kamuoyuna açıklanan yeni anayasa taslağı bu tartışmaları daha somut bir düzleme taşıyarak tarafların argümanlarını elle tutulur hale getirmesine önayak olmuştur. Gerek yeni anayasa taslağının hazırlanma sürecinde, gerekse açıklanmasının ardından ortaya konulan görüş ve eğilimler, ‘insan hakları’ temasının yeniden yapılanmada oynadığı belirleyici rolü bir kez daha gözler önüne sermiştir.

Verili konjonktürden soyutlanarak çözümlendiğinde dahi hukuk disiplinine özgü tanımıyla ‘anayasa’ devlet ve birey arasındaki ilişkiyi en genel çerçevede ele alıp temel ilkeleri belirlediğinden insan hakları konusunda birincil kaynaktır. Bütün anayasaların bu ortak niteliği, temel hak ve özgürlüklerin tanımlanması, kullanılma biçimi ve sınırları söz konusu olduğunda, normlar hiyerarşisinin en tepesinde yer almaları, böylece bir ulus-devlete ait diğer tüm hukuksal metinlere dayanaklık etmelerinden doğar.

Moderniteyle birlikte gelişen bir değer olarak insan hakları, belirli bir toplumsal formasyondaki egemen ideolojik karşılığını yasa metinlerinde, ama en genel anlamıyla anayasada bulur. Küreselleşme sürecinin ulus-devletin özellikle sosyal karakterini köklü bir biçimde eleştiriye açan dinamikleri ise karşılıklı hak ve ödevler bağlamında yurttaşla olan ilişkiyi anayasal düzlemde yeni bir kodifikasyona zorlamaktadır. Bu çerçevede, karşılıklı ödevlerden ‘özgürleştirilmiş’ bir haklar dizgesine geçişte insan haklarına yüklenen dönüştürücü işlevin günümüzde özgül bir önem taşıdığı söylenebilir.

Bilkent Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. Ergun Özbudun başkanlığında oluşturulmuş Bilim Kurulu tarafından hazırlanan yeni anayasa taslağı, anayasal düzeyde ifadesini bulan temel yapısal dönüşümü insan hakları ekseninden hareketle gerçekleştirmeyi önerdiğinden, bu çalışmada geniş bir perspektifle ele alınmayı hak etmektedir. Öncelikle, taslak Türkiye kamuoyunun gündemine taşındığı ilk günlerden itibaren ‘sivil anayasa taslağı’ olarak adlandırılmıştır. Bu adlandırmanın kendisi devletle, ya da geniş anlamda siyasal alanla olan ilişkisini negatif göndermeyle kurmakta, siyasal otoritenin dışındaki unsurlara ise *a priori* bir olumluluk atfetmektedir. Anayasanın başına ‘sivil’ sıfatının eklenmesi, onu siyasal erkle özdeşleştirilen baskıcı özellikten adeta kendiliğinden uzaklaştırmakta, toplumsal alanda doğallıkla bulunduğu varsayılan özgürlükçü, demokratik ve insan haklarına saygılı bir önsel zemine taşımaktadır. Başka bir deyişle ‘sivil’ olmakla ilişkili biçim, kendisine içkin tüm analitik özellikleri tartışmanın dışında bırakıp görünmez kılan bir masumiyet karinesine¹⁴⁸ dönüşmektedir. ‘Sivil anayasa taslağı’ adlandırmasının neden tercih edildiği ile ilgili olarak, Prof. Dr. Ergun Özbudun tarafından yapılan açıklamada, daha önceki T.C. anayasalarının otoriter bir kurucu iradeyle hazırlanarak kabul edilmiş olmasına atıfta bulunularak gündemdeki anayasa taslağının yapılma biçimine dikkat çekmekle yetinilmesi kayda değerdir:

¹⁴⁸ Zanlının suçluluğu kanıtlanana kadar masum sayılmasına dayanan temel bir hukuk ilkesi.

Buna sivil anayasa denilmesinin kastı, yapıma biçimindedir. Halkın hür iradesiyle yaptığı, tartışma ve uzlaşma yoluyla yapılması anlamındadır. Çünkü bugüne kadarki anayasalarımız böyle hazırlanmadı.¹⁴⁹

‘Sivil’ olan anayasa taslağının kendinden menkul meşruiyeti (self-legitimation) onu hür iradenin tecellisi olarak kabul etmeye yettiği gibi küreselleşmenin tılsımlı söylem gardrobundan yeni elbiselerle de kuşandırmaktadır:

Ergun Özbudun, taslak anayasayı ‘sivil, demokratik, insan hakları standartlarını evrensel düzeye yükselten, devlet kurumları arasındaki ilişkiyi parlamenter rejime göre düzenleyen bir anayasa’ olarak niteledi.¹⁵⁰

‘Sivil’, ‘demokratik’, ‘insan hakları standartları’ ve ‘evrensel’ kavramlarının anayasa yapıcı irade tarafından hangi içerikle anlaşıldığı konusu anayasanın yalnızca lafzını değil, hukuk disiplini açısından birincil önem taşıyan ruhunu da belirleyeceğinden söz konusu kavramların türetildiği paradigmayı çözümlmek kaçınılmaz görünmektedir. Taslağı hazırlayan kurulun başkanlığını yapan Özbudun’a göre ise ortada böyle bir paradigma yoktur; zira anayasa taslağı hiçbir ideolojiyi yansıtmamakta olup bu haliyle renksizdir.¹⁵¹ Öte yandan, katıldığı bir televizyon programındaki söyleşisinde anayasa taslağını ‘liberal demokratik’ olarak nitelemiş, program sunucusu Taha Akyol’un sorusu üzerine ise liberal demokrasiyi bir ideolojik angajman olarak değerlendirmedini ifade etmiştir.¹⁵² Özbudun’un bu yaklaşımı çelişkili gibi görünse de ‘temel hak ve özgürlükler’ başlığı altında insan haklarına ilişkin egemen algıyı günümüzde yeniden biçimlendiren tipik bir eğilime karşılık gelmektedir:

¹⁴⁹ *Yeni Asya*, 24.08.2007, s. 6.

¹⁵⁰ <http://www.haber7.com/haber/20070912/Ozbudun-anayasa-taslagini-acikladi.php>, 12.09.2007, Erişim Tarihi: 27.12.2008

¹⁵¹ Özbudun, taslak anayasa hakkında yaptığı açıklamada: “Anayasa siyasi yarışmayı belirleyen bir belgedir. Belirli bir ideolojiyi yansıttığı takdirde o ideolojiyi yansıtmayanları gayrimeşru durumda bırakır. Bu nedenle renksiz bir anayasa yapılması görüşlerinde haklılık vardır.” ifadelerini kullandı. *Yeni Asya*, 24.08.2007, s. 6.

¹⁵² CNN Turk televizyonunda Taha Akyol’un hazırlayıp sunduğu ‘Eğrisi Doğrusu’ adlı programın 12.09.2008 tarihinde yayınlanmış bölümünde Prof. Dr. Ergun Özbudun’la yapılan söyleşinin tam metnine şu linkten ulaşılabilir: <http://www.cnnturk.com/Metinler/Yeni.Anayasa/44/index.html>, Erişim Tarihi: 28.12.2008

Öncelikle, kaçınılması gereken bir özür sayılan ‘ideoloji’ devlet ve bürokrasi ile tanımlanan politik alana havale edilip karşı kutba özgülenmektedir. Sivil kutupta, başka bir deyişle toplumsal alanda yer alan faillerin söz ve eylemleri ise ideoloji üreten merkezle ‘doğa durumunda’ bir karşıtlık ilişkisine gireceğinden herhangi bir ideolojik koşullanma içermesi beklenmez. Çünkü toplumsal alan, bireylerin kendilerini doğa durumuyla uyumlu biçimde özgür kılabilirdikleri *tabula rasa*’dır. Böylece, söz konusu olan bir devletin anayasası dahi olsa, sivil el bir kez dokunduğunda o artık ideolojik değildir.

İdeolojik sayılmayan, aynı zamanda liberal demokrat ideolojinin kendisidir. Özbudun, mevcut anayasa taslağının daha önceki T.C. anayasalarının aksine özgürlükçü bir niyet taşıdığını her ne kadar özellikle vurguluyorsa da taslağa egemen olan ideolojik karaktere böylece örtülü bir dokunulmazlık ve mutlaklık atfetmektedir. Mutlaklaştırma, tekleştirme ve evrenselleştirme eğilimlerinin bütün baskıcı ideolojilerde ortak bir özellik olması ise ironiktir (Eagleton’dan alıntı). ‘Darbe anayasaları’ olarak nitelenen 1961 ve 1982 anayasalarının arkaplanındaki MBK ve MGK üyesi generallerin ideolojik davrandıkları kanısında olduklarını düşünmek gerçekçi görünmemektir; zira bu kez de ‘milli menfaatler’ miti her şeyin üzerindedir. Bu bağlamda, anayasa yazması için oluşturulan kurula emir veren/görüş bildiren, denetleyen/gözetken aktörlerin postal ya da timberland¹⁵³ ayakkabı giyiyor olmaları bu iki ideolojik yaklaşımın doğasındaki karakteristik ortaklığı ortadan kaldırmamaktadır.

Anayasa taslağında önerilen hükümlere yakından bakıldığında yürürlükteki 1982 Anayasası ile arasındaki en belirgin ayrımın temel hak ve özgürlüklerin yorumunda yattığını söylemek mümkündür. Her iki metnin de ikinci kısmında dört bölüm halinde düzenlenmiş olan bu üst başlığın farklı adlandırılmış olması öncelikle dikkat çekicidir. Yürürlükteki anayasanın ikinci kısım üst başlığı ‘temel haklar ve ödevler’ iken taslakta ilgili kısım ‘temel haklar ve hürriyetler’ olarak kodlanmıştır. ‘Ödev’ olgusunda düğümlenen bu çarpıcı değişiklik, temel haklarla ilgili maddelere geçildiğinde daha bir anlaşılır olmakta ve derinleşmektedir. Şöyle ki:

¹⁵³ Halk ağzında süet ayakkabılara verilen isim olup ortopedik, çıplak ayakla giyilebilen rahat bir ayakkabı çeşididir.

Yürürlükteki 1982 anayasasının ‘temel hak ve hürriyetlerin niteliği’ başlıklı 12. maddesinde yer alan “*Temel hak ve hürriyetler, kişinin topluma, ailesine ve diğer kişilere karşı ödev ve sorumluluklarını da ihtiva eder*” hükmü taslak metinden tümüyle çıkarılmıştır. Hüküm lafzından da anlaşılacağı gibi, temel hak ve hürriyetlerle ödev ve sorumluluk arasındaki bağıntı bütüncül bir değerlendirmeye ele alınmış, ödev anlayışının haklarla olan içsel ilişkisi ‘ihtiva etmek’ eylemiyle pekiştirilmiştir. Günümüzdeki egemen insan hakları yorumunu yansıtan taslak metinde ise temel hak ve özgürlükler ödev ve sorumluluktan soyutlanarak içerik bakımından nitel bir dönüşüme uğratılmıştır.

En temel insan hakkı olduğu evrensel kabul gören ‘yaşama hakkı’ konusunda karşımıza yine iki ayrı algılama biçimi çıkmaktadır. 1982 Anayasası’nın 17. maddesinde “*Herkes, yaşama, maddî ve manevî varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahiptir*” düzenlemesiyle kapsamlı bir tarif söz konusu iken taslakta 15. maddeye karşılık gelen aynı başlık “*Herkes yaşama hakkına sahiptir*” ifadesinden ibarettir. Yürürlükteki anayasada mevcut haliyle kişinin maddi ve manevi varlığını koruyup geliştirmesinin yaşıyor olma durumuna sıkı sıkıya bağlı bir anayasal hak olarak formüle edilmesi ‘koruma’ ve ‘geliştirme’ koşullarının devlet tarafından sağlanmasının talep edilebileceği anlamına gelmektedir. ‘Sivil’ anayasa taslağı, yurttaşların dar anlamıyla yaşama hakkını ‘biyolojik varlıklarını sürdürme’ boyutunda güvence altına almakla yetinirken devleti bundan daha fazlasını sağlama yükümlülüğünden bağışık tutmaktadır. Böylelikle, bireylerin yaşamlarını hangi koşullarda sürdürdükleri onların hür iradeleri veya yetenekleri ile ilişkilendirilip anayasal bağlamdan, dolayısıyla siyasal alandan koparılmakta, devlet hiçbir sorumluluk üstlenmediği bu ‘özgür’ yaşama hakkına ancak dokunmamayı taahhüt etmektedir. Sözelimi, Türkiye’de asgari ücretin sosyal bir varlık olarak insanın uygarca yaşaması için gerekli düzeye yükseltilmesi veya işsizliğe karşı istihdam politikaları geliştirilmesi gibi icraatların merkezi yönetimin görev alanından artık –biçimsel olarak da- çıkarılması önerilmektedir. Maddi ve manevi varlığını ne denli geliştirebildiğinden bağımsız olarak sivil anayasa, sivil yurttaşa hayatta kalma hakkı vazetmektedir.

‘İnsan hakları’ algılayışında açıkça göze çarpan temel farklılaşma, cumhuriyetin temel nitelikleri arasında yer alan ‘sosyal devlet’ ilkesinin uygulanabilirliği açısından da ciddi tartışmaları beraberinde getirmeye adaydır. Her ne kadar anayasa taslağının 2. maddesinde ‘cumhuriyetin nitelikleri’ başlığı altındaki “...*demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devletidir*” ibaresi 1982 Anayasası’nda olduğu gibi aynen korunmuşsa da, anılan düzenlemenin anayasanın değiştirilmesi teklif dahi edilemeyecek kısımları arasında yer aldığı unutulmamalıdır.¹⁵⁴ Öte yandan, bir anayasanın karakterini belirlemesi bakımından daha az önem taşıdığı söylenemeyecek, ancak değiştirilmesinin önünde kesin bir engel bulunmayan ‘devletin temel amaç ve görevleri’ başlıklı maddede önerilen değişikliğin özsel bir dönüşüme karşılık geldiğini söylemek mümkündür. ‘Devletin temel amaç ve görevleri’ başlıklı bu bölüm taslak anayasanın 5, yürürlükteki 1982 Anayasası’nın ise 4. maddelerinde kaleme alınmıştır. 1982 Anayasası’nda devletin temel amaç ve görevleri arasında “...*kişinin temel hak ve hürriyetlerini, sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleriyle bağdaşmayacak surette sınırlayan siyasal, ekonomik ve sosyal engelleri kaldırmaya... çalışmak*” biçiminde oldukça kapsamlı bir sosyal yükümlülüğe yer verilirken taslak anayasada buna mukabil görev tanımı “...*kişilerin hak ve hürriyetlerini kullanmalarının önündeki bütün engelleri kaldırmak*” olarak getirilmiştir. Her iki anlatım arasında ilk bakışta gözlemlenebilecek çarpıcı ayrılık birincisinde içeriğin, ikincisinde ise biçimin öne çıkıyor oluşudur. ‘Temel hak ve hürriyetler’ kavramsallaştırmasının ikinci anlatımda tercih edilmeyip ‘hak ve hürriyetler’ deyişinin kullanılması ise lafza ilişkin bir diğer önemli farklılıktır. Düzenlemelerin lafzındaki bariz ayrıma ilişkin karşılaştırmalı bir öznel yorum deneyecek olursak:

- a) Taslak anayasa, ekonomik ve sosyal faktörlerin temel hak ve özgürlükleri sınırlayıcı bir engel oluşturabileceği kanısında değildir. Zira taslak anayasanın ‘temel hak ve özgürlükler’ anlayışında sosyal ve ekonomik dinamikler tarafından ‘serbestçe’ belirlenen toplumsal alanın özgürlükleri tehdit edici bir potansiyel taşıması olasılık ve gündem dışıdır.

¹⁵⁴ bkz. *T.C. Anayasası*, md. 3.

- b) Taslak anayasa, sosyal hukuk devleti ve adalet ilkelerini toplumsal düzeyde gerçekleştirmek doğrultusundaki etkin eylemi devletin amaç ve görevleri arasında değerlendirmemektir. Bunun yerine, temel hak ve özgürlüklerin yaşama geçirilmesi konusunda devlete biçilen edilgen rol asıldır.
- c) Taslak anayasaya göre, kişiler hak ve hürriyetlerin kendiliğinden, tabiatıyla sahibidirler. Devlete düşen görev olsa olsa bunları kullanmalarının önündeki engelleri kaldırmak olabilir; bu engellerin kaldırılması konusunda ise ‘sosyal’ işlevden soyutlanmış, ancak siyasal bir müdahaleden söz etmek mümkündür. Minimal devlet, kişileri hak ve özgürlüklerin sahibi kılmakla ilgili hiçbir şey söylememeyi taahhüt etmekte, anayasa ise susma hakkını kullanmaktadır.
- d) 1982 Anayasası’nda ifade edildiği biçimiyle, temel hak ve hürriyetleri sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleriyle bağdaşmayacak surette sınırlayan ekonomik ve sosyal engellerin piyasa kaynaklı olduğu apaçıktır. Böylece, her iki anayasada da devlete yüklenen temel amaç ve görevlere ilişkin belirleyici parametre ‘piyasa’ olmaktadır. Yürürlükteki anayasanın yazılıp kabul edildiği dönemin sosyo-politik güç dengelerince belirlenen ideolojik ikliminde piyasa ile insan hakları, negatif bir bağıntı ile ilişkilendirilebiliyor iken günümüzde mutlak surette mütemmim cüzdür.¹⁵⁵ Siyam ikizinin karşısında ise bütün heybeti ile ulus-devletin gölgesi yükselmektedir.

Devletin temel amaç ve görevleri arasından çıkarıldığı açık bir biçimde anlaşılan sosyal yükümlülük, 1982 Anayasası’nda sosyal devlet ilkesine paralel olarak düzenlenmiş kimi maddelere yeni anayasa taslağında hiç yer verilmeyerek neredeyse tümüyle ayıklanmıştır. Yürürlükteki anayasanın ‘sosyal ve ekonomik haklar’ üst başlığıyla nitelendirilmiş bölümünde yer alan aşağıdaki maddeler yeni taslakta bulunmamaktadır:

- 1- Çiftçilikle uğraşan köylülere devlet tarafından toprak sağlanmasını öngören 44. madde,

¹⁵⁵ Mütemmim cüz, hukuk dilinde, bir nesnenin esaslı unsuru olan, o nesne yok edilmedikçe veya niteliği bozulmadıkça ondan ayrılması mümkün olmayan parçalar anlamındadır.

- 2- Tarım ve hayvancılıkla uğraşanların korunması için gerekli önlemlerin alınmasına ilişkin 45. madde,
- 3- Yurttaşların konut gereksiniminin karşılanmasını devletin görev alanında sayan 57. madde,
- 4- Her yaştaki vatandaşın bedensel sağlığını geliştirecek önlemlerin alınması ve sporun kitlelere yayılmasını hedefleyen 59. madde,
- 5- Yabancı ülkelerde yaşayan Türk vatandaşlarının sosyal güvenlik ve kültürel ihtiyaçlarının karşılanmasını öngören 62. madde,
- 6- Yatırımlarda toplum yarar ve gereklerinin gözetilmesini, istihdamı geliştirici önlemler alınmasını düzenleyen ‘planlama’ başlıklı 166. madde,
- 7- Orman köylülerinin işletme araç ve gereçleriyle diğer girdilerinin devlet tarafından karşılanarak korunmasına ilişkin 170. madde,
- 8- Kooperatifçiliğin geliştirilmesini kamusal bir yükümlülük sayan 171. madde,
- 9- Esnaf ve sanatkarların korunması ve desteklenmesine ilişkin 173. madde.

Yukarıda dökümü yapılan anayasa maddeleri taslaktan bütünüyle soyutlanmış olmakla her birinin anayasal bir hak olarak talep edilebilme olanağı ortadan kaldırılmaktadır. Tarım işçileri, çiftçiler, orman köylüleri, yabancı ülkelerde çalışan yurttaşlar gibi dezavantajlı toplumsal kesimler devletten anayasal düzeyde bir koruma ve destek isteyemeyecekler, çalışma ve yaşam koşulları serbest pazar ekonomisinin değişken dengeleri tarafından belirlenecektir.

Ortadan kaldırılması önerilen maddeler arasında özellikle ‘konut hakkı’ dikkat çekicidir; zira mekansal olarak son derece geniş bir kesimin çıkarlarını doğrudan etkilemesi kaçınılmazdır. Özellikle metropollerde inşa edilen kaçak ya da ruhsatsız yapılarda sağlıksız koşullarda yaşamlarını sürdüren yüz binlerce insan yerel yönetimlerin ‘gecekondulaşmayla mücadele’ adı altında yürüttükleri kimi zaman acımasız uygulamalara karşı merkezi yönetimin güvencesinden yoksun kalma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Öte yandan, son yıllarda gündemde olan ‘kentsel dönüşüm projeleri’ kapsamında, özellikle banliyö ve gecekondu bölgelerinde toplu yıkımların yaşanması, ardından imara açılacak geniş alanların kar amaçlı kullanılarak rant alanlarına çevrilmesi gibi, örneklerine sıkça rastlanan risklere karşın yürütme organının

tasarruf yetkisi genişletilmektedir. Çünkü imar mevzuatı çerçevesinde yapılacak düzenlemelerin ‘konut hakkı’na dayanarak mağdur yurttaşlar lehine Anayasa Mahkemesi’nce iptal edilmesi taslak anayasa uyarınca olanaklı değildir.

Yeni anayasa taslağında, ‘insan hakları’ başlığı altındaki dizgeden koparılan öğelerden biri de ‘çalışma hakkı’dır. 1982 Anayasası’nın 49. maddesinde ‘çalışma herkesin hakkı ve ödevidir’ tümcesiyle açık bir biçimde tanınan bu hak, taslak anayasanın ‘çalışmayla ilgili esaslar’ başlığını taşıyan 46. maddesine dahil edilmemiştir. Ayrıca yine yürürlükteki anayasanın aynı maddesinde ‘işsizliği önlemeye elverişli ekonomik ortamın yaratılması’ devletin çalışma yaşamına ilişkin görevleri arasında bu ifadeyle anılırken diğerinde böyle bir yükümlülük tarifine yer verilmemiştir. Böylece, Türkiye’nin sosyo-ekonomik fotoğrafında ‘işsizler ordusu’ olarak yer alan geniş bir genç nüfus ‘devletin sırtında kambur’ olmaktan adeta çıkarılmaktadır.

Hukukun ve demokratik meşruiyetin rafa kaldırıldığı, binlerce insanın ölümü ve yüz binlercesinin keyfi bir biçimde kötü muamele veya işkence görmesi pahasına askeri otoritenin sağlandığı bir darbenin ürünü olan 1982 Anayasası’nın ‘insan hakları’ standardı bakımından ‘sivil’ anayasaya göre daha geri olduğu acaba söylenebilir mi ? Eğer bir toplumsal formasyonda baskı, diktatörlük veya otoriteryan yönelimlere ait yegane kaynağın devlet olduğu önkabulü ile akıl yürütülüyorsa, sivil anayasa ‘devlet babanın’ her şeye burnunu sokmasına izin vermeyecek ‘küresel’ bir formülasyon geliştirmeyi büyük oranda başarmıştır:

Yeni anayasanın omurgası bireyi merkeze alan, yönetime katan, seçim, katılım ve denetim mekanizmalarını işleten.. bireyi özgürleştiren, sivil itaatsızlığın gelişmesinin önünü açan bir anayasa olmalı. Bireyin katılımını sağlamak için de yeni anayasanın omurgasını "merkeziyetçilikten", "âdemimerkeziyetçiliğe" geçirmek olmalı.¹⁵⁶

Ancak madalyonun öteki yüzünde, aynı egemen ‘küresel’ yönelim gereği, ‘baba devlet’ hizmete devam etmektedir:

¹⁵⁶ Mehmet Altan, <http://www.minidev.com/sanayasa/ana6.asp>, Erişim Tarihi: 26.12.2008

Yeni anayasa, liberal olmak ve bu yüzden de piyasa ekonomisinin güvencesi sayılacak yeni bir düzenlemeyi öngörmek zorundadır... Sorun, devletin piyasaya hizmet etmekle yükümlü kılınması gerektiği görüşüyle, piyasa için devlet anlayışına varıldığının kanıtlanmasıdır.¹⁵⁷

¹⁵⁷ Rebi Tınmaz, <http://www.yenianayasaicin.org/?p=94#more-94>, Erişim Tarihi: 27.12.2008

SONUÇ

‘İnsan hakları’ kavramı, üzerinde genel bir uzlaşa olduğu varsayımıyla, günümüzün en yaygın kabul gören söylemlerinden biridir. Öyle ki, herhangi bir yerellikte var olmadığı veya ihlal edildiği takdirde ortaya çıkacak sonuçlara bütün ‘uluslararası toplum’ müdahil olabilmekte, insan hakları konusunda yetersiz veya başarısız bulunan devletler iktisadi ve siyasi nitelikli çeşitli araçlarla yaptırıma uğrattılırken, ihlalciler uluslararası mahkemeler önünde yargılanabilmektedir. Yakın geçmişin ‘ekonomik ve toplumsal kalkınma’ hedefinin yerini ülkelerin insan hakları karneleri almış, uygar dünyanın bir parçası olma ereği bu karnedeki başarıya bağlanmıştır.

Küreselleşme sürecinin ‘olmazsa olmaz’ öğeleri arasında öne çıkan ‘insan hakları’nın gerçekte ‘ne’ olduğu veya ne olması gerektiği ise bu tablo içerisinde neredeyse hiç gündeme gelmeyen bir tartışma başlığıdır. Başka bir deyişle, bu hakların hangi güvenceleri içerdikleri, bireylere ne tür araçlarla koruma sağladıkları konusu belirsiz kalmaktadır. Sözgelimi, ulus-devletleri ekonomik ve toplumsal işlevlerinden arındırarak siyasi görevlerden ibaret ‘minimal’ devlete dönüşmeye zorlayan küresel dinamikler karşısında, sosyal hakların ciddi bir tahribata uğrayacağı açıktır. Aynı çerçeveden hareketle, kamunun küçültülmesi yöneliminin keynesyen refah devletini tümüyle ortadan kaldırmaya dönük radikal uygulamalara dönüştüğü koşullarda, ikinci kuşak hakların akıbeti için iyimser olmak da mümkün görünmemektedir.

‘İnsan hakları’ yaklaşımı negatif özgürlük anlayışı ekseninde ‘devlete rağmen’ tanımlanmakta, bu yaklaşım ekonomik ve sosyal hakları koruma alanı dışında tutmaktadır. Zira bireylerin doğuştan eşit ve özgür oldukları varsayımına dayanan ‘doğal hukuk kuramı’ çerçevesinde, onların doğumla birlikte zaten temellük ettiklerine inanılan özgürlüklerinin sağlanması değil, ancak korunması söz konusu edilebilmektedir. Ulus-devletin temsil ettiği siyasi erke hak ve özgürlükler karşısında düşen rol ise sağlama yükümlülüğü yerine kaçınma yükümlülüğü olmaktadır.

17. ve 18. yüzyıllarda ortaya çıktığı biçimiyle klasik liberalizmin ürünü olan ‘doğal hukuk’ teorisi, ortaya atıldığı dönemde hiyerarşik toplumsal ilişkilerin köktenci bir eleştirisi olarak muhalif bir öğretiydi. Aristokratik ayrıcalıkların kalıtsal birer değer olarak kutsandığı, feodalizmin siyasal egemenliğinden özerk bir ‘birey’in varlığından söz edilemediği Ortaçağ Avrupa’sında ‘bireysel özgürlük’ fikrinin –hiç kuşkusuz- politik sistemi temellerinden sarsacak güçte bir etkisi bulunuyordu. Bu dönemde, siyasal alana karşı ortaya çıkan ve giderek gelişmekte olan toplumsal/ekonomik alan, ‘özgürlük’ ve ‘hak’ düşüncesini bu karşıtlık temeli üzerine inşa etti. Özgürleşmek, baskıcı ve despotik karakterli olan politik iktidardan özgürleşmekti, haklar ise ekonomik ilişkilerin belirleyici olduğu toplumsal alandan doğan haklardı.

Günümüz nesnelğine gelindiğinde ise, bu formülasyonun hak ve özgürlükleri tanımlamakta ne denli yerinde ve açıklayıcı olduğu oldukça tartışmalıdır. Zira henüz 1848 yılındaki büyük ayaklanmaya zemin hazırlayan süreç, ekonomik/toplumsal alanın bizzat kendi doğasından kaynaklanan derin eşitsizlikleri açığa çıkardığı gibi, bu eşitsizliklerin hak ve özgürlüklerin gerçekleşmesini olanaksız kılacak ölçüde despotik bir karakter taşıyabileceğini de gözler önüne sermişti. Serbest piyasanın doğal dengeyi ve uyumu gözetem görünmez eline duyulan mutlak inanç bir kez yıkıldığında ise bu yıkıntının altında ‘insan hakları’nın da kaldığı 20. yüzyılın ilk yarısında, tekelci saldırganlık ve nasyonal sosyalizm tarafından yazılan tarih boyunca görüldü.

İlk ortaya çıkışında, ekonomik/toplumsal dinamiklerden doğan özgürlüklerin kamusal erkten sakınıldığı bir anlayışın ürünü olan insan hakları, 2. Dünya Savaşı’ndan sonra kamusal erk tarafından ekonomik dinamiklere karşı korumaya alındı. Bu ters yüz oluş, insan hakları tarihinde görülen belki de en ilginç ironilerden biridir. Söz konusu dönemin ironisi, haklar ve özgürlükler anlayışında ‘kamusal müdahale’ lehine köklü bir kopuşu temsil ederken insan hakları dizgesine de ikinci ve üçüncü kuşak haklar gibi son derece geniş bir halka ekledi.

‘Küreselleşme’ olarak anılan uluslararası piyasalaşma eğiliminin nihayet baskın çıkarak bir kez daha denetimsiz kaldığı söylenebilecek günümüz dünya sisteminde ise ‘insan hakları’ söylemi ekonomik/toplumsal alan temelinde yeniden inşa edilmektedir.

Bu çalışmada, ‘yeniden inşa’ kavramıyla kast edilen, 17. ve 18. yüzyıllarda kuramsallaştırıldığı haliyle klasik liberalizme özgü ‘hak ve özgürlük’ tahayyülünün canlandırılarak egemen kılınmasıdır. Böylece, ‘yenilik’ ya da ‘değişim’ argümanlarıyla öne çıkarılan mevcut ‘insan hakları’ söyleminin içerdiği temel ideolojik öğelerle oldukça ‘eski’ bir tarihi olduğunu iddia etmiş oluyoruz:

Bir ideoloji, herhangi bir zamanda doğmuş olduğuna inanmak istemez, çünkü buna inanması ölebileceğini de itiraf etmesi anlamına gelecektir. Tıpkı oedipal çocuk gibi, kendini anasız babasız görüp kendi tohumunun bölünmesi yoluyla doğmuş olduğunu düşünmek ister.¹⁵⁸

Temel haklar ve özgürlüklerin kaynağına ve uygulamadaki karşılığına ilişkin söz konusu tahayyül, ‘inşa’ sürecinde dönemin katılaşmış politik iktidar sahiplerini alaşağı ederken arkaik toplumsal ilişkileri de köklü bir biçimde dönüşüme uğrattıyordu. Günümüzde, köklerini klasik liberal öğretilerden alan aynı ‘insan hakları’ anlayışının verili ekonomik/toplumsal ilişkilerin niteliğini dönüştürmek bir yana, onu dokunulmaz kılarak adeta kutsadığı savlanabilir. Bu anlayışın ‘politik iktidar’ konusundaki itirazı ise siyasal erki elinde tutan güç odaklarına karşı olmayıp iktidarın kullanılma biçimine ilişkindir.

Tez çalışmasında somut örnekleriyle ele alındığı üzere, ‘küreselleşme’ olarak anılan sürecin egemen aktörleri tarafından üretilen ideoloji ve politikalarla günümüzdeki ‘insan hakları’ söyleminin içeriği ve pratik karşılıkları arasında uyumlu/tamamlayıcı bir ilişki söz konusudur. Öte yandan, küreselleşme sürecinde dizginsiz bırakılan piyasanın ne denli adil ve özgürlükçü, piyasa belirlenimli ‘insan hakları’ söyleminin ise ne denli insancıl olduğu bir kez daha ve yüksek sesle sorgulanmayı hak etmektedir.

¹⁵⁸ Eagleton, s. 93.

KAYNAKLAR

- Adda, Jacques, *Ekonominin Küreselleşmesi*, Çev. Sevgi İnceci, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002
- Akat, İlker, *Endüstri Toplum Bilimi*, Ege Basım, İzmir, 1984.
- Aktan, Coşkun Can (Edit.), *Haklar ve Özgürlükler Antolojisi*, Hak-İş Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2003.
- Al, Hamza, *Bilgi Toplumu ve Kamu Yönetiminde Paradigma Değişimi*, Bilim Adamı Yayınları, Ankara, 2002.
- Amin, Samir, *Modernite, Demokrasi ve Din: Kültüralizmlerin Eleştirisi*, Çev. Fikret Başkaya, Uğur Günsür ve Güven Öztürk, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2006.
- Bauman, Zygmunt, *Küreselleşme Toplumsal Sonuçları*, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İkinci Basım, İstanbul, 2006.
- Benedict, Anderson, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, Çev. İskender Savaşır, Metis Yayınları, İstanbul, 2007.
- Callinicos, Alex, *Toplum Kuramı Tarihsel Bir Bakış*, Çev. Yasemin Tezgiden, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- Demir, Osman, *Ekonomide Devlet*, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara, 1997.
- Desai. M, "Globalization: Neither Ideology or Utopia", *Cambridge Review of International Affairs*, Autumn/Winter, 19-8.
- Duran, Burhanettin, "Türkiye'de Sivil Toplum ve Siyaset", *Sivil Toplum: Farklı Bakışlar*, Lütfi Sunar (edit.), Kaknüs Yayınlar, İstanbul, 2005.
- Eagleton, Terry, *İdeoloji*, Çev. Muttalip Özcan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2005.
- Erdoğan, Mustafa, *Liberal Toplum Liberal Siyaset*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1998.
- Ernesto Laclau, Chantal Mouffe, *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*, Çev. Ahmet Kardam, Doğan Şahiner, Birikim Yayınları, İstanbul, 1992.
- Friedman, Milton, *Kapitalizm ve Özgürlük*, Çev. Doğan Erberk ve Nilgün Himmetoğlu, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1988.
- Fukuyama, Francis, *Tarihin Sonu ve Son İnsan*, Çev. Zülfü Dicleli, Simavi Yayınları, İstanbul, 1999.

- Gemalmaz, Mehmet Semih, *Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş*, Beta Yayın Dağıtım, İstanbul, 1997.
- Göka, Erol, *Sivil Toplum-Devlet İlişkisi Üzerine Aykırı Bir Bakış*, Ülke Dergisi, 1997, sayı 31,
- Göktürk, Eren Deniz (Tol), *Dünden Yarına Yurttaşlık, 21. Yüzyılda Yurttaşlık, Ulusal Devlet ve Küreselleşme*, Sosyal Araştırmalar Vakfı İktisadi İşletmesi, İstanbul, 2006.
- Hobsbawm, Eric, *Kısa 20. Yüzyıl, 1914-1991 Aşırılıklar Çağı*, çev. Yavuz Alogan, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1996.
- Hobsbawm, Eric, *Devrim Çağı 1789-1848*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003.
- Jessop, Bob, *Hegemonya, Post-Fordizm ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet*, Çev. Betül Yarar, Alev Özkazanç, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- Kadioğlu, Ayşe, *Vatandaşlığın Dönüşümü Üyelikten Haklara*, Metis Yayınları, İstanbul, 2008.
- Kaya, Ayhan, “Ulusal Yurttaşlıktan Çoğul Yurttaşlığa?”, *Uluslararası İlişkilerde Sınır Tanımayan Sorunlar*, Haz. Ayhan Kaya, Günay Göksu Özdoğan, Bağlam Yayıncılık, Birinci Basım, İstanbul, 2003.
- Koray, Meryem, *Avrupa Toplum Modeli? Nereden Nereye...*, Basisen Eğitim ve Kültür Yayınları, İstanbul, 2002.
- Kumar, Krishan, *Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları, Sanayi Sonrası Toplumdan Post-Modern Topluma*, Çev. Mehmet Küçük, Dost Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1999.
- Kutal, Gülten, *Çok Uluslu Şirketler ve İnsan Kaynağı Yönetimi*, Der Yayınları, İstanbul, 1996.
- M. Buhr, W. Scroeder, K. Barck, *Aydınlanma Felsefesi*, Çev. Veysel Ataman, Yenihayat Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Meryem Koray, Hülya Alev, “Yoksulluk ve Yoksunluk Konusunda Bütünlükçü Bir İnsan Hakları Yaklaşımının Gerekliliği”, *Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları*, (edit. Yasemin Özdek), TODAİE Yayınları, Ankara, 2002
- Özdek, Yasemin, *Uluslararası Politika ve İnsan Hakları*, Öteki Yayınevi, Ankara, 2000.
- Pogge, Thomas, *Küresel Yoksulluk ve İnsan Hakları*, Çev. Güneş Kömürcüler, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.

- Portelli, Hugues, *Gramsci ve Tarihsel Blok*, Çev. Kenan Somer, Savaş Yayınları, Ankara, 1982.
- R. Miliband, N. Poulantzas, E. Laclau, *Kapitalist Devlet Sorunu*, Çev. Yasemin Berkman, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 1990.
- Robertson, Ronald, *Küreselleşme, Toplum Kuramı ve Küresel Kültür*, Çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Bilim ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1999.
- Rosanvallon, Pierre, *Refah Devletinin Krizi*, Çev. Burcu Şahinli, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004.
- Sander, Oral, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi Yayıncılık, Ankara, 1998.
- Sarıbay, Ali Yaşar, *Postmodernizm, Sivil Toplum ve İslam*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994,
- Savran, Sungur, "Ulusal Sermayeler Kıskaçında Küreselizm", İktisat Dergisi, No: 350 Temmuz, 1994
- Schnapper, Dominique, *Yurttaşlar Cemaati Modern Ulus Fikrine Dair*, Çev. Özlem Okur, Kesit Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- Selamoğlu, Ahmet, "Yoğunlaşan Sosyal Sorunlarıyla Küreselleşme", Veysel Bozkurt (edit.), *Küreselleşmenin İnsani Yüzü*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2000
- Şenel, Alaeddin, *İrk ve İrkçilik Düşüncesi*, İkinci Basım, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1993,
- Şenkal, Abdulkadir, *Küreselleşme Sürecinde Sosyal Politika*, Alfa Basım Yayın Dağıtım Ltd. Şti, İstanbul, 2005.
- Şenses, Fikret, *Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- T.H. Marshall, Tom Bottomore, *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar*, Çev. Ayhan Kaya, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.
- Touraine, Alain, *Bugünün Dünyasını Anlamak İçin Yeni Bir Paradigma*, Çev. Olcay Kunal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Tosun, Gülgün Erdoğan "Sivil Toplum, Siyaset ve Yurttaşlık", Lütfi Sunar (Edit.), *Sivil Toplum: Farklı Bakışlar*, Kaknüs Yayınları, Birinci Basım, İstanbul, 2005.

- Turner, Bryan, *Eşitlik*, Çev. Bahadır Sina Şener, Dost Kitabevi Yayınları, İkinci Baskı, Ankara, 2007.
- Ümit Akçay, Mehmet Türkay, “Neoliberalizmden Kalkınmacı Yaklaşım: Devletin Sermaye Birikimi Sürecindeki Yeri Üzerine” *İktisat, Siyaset Devlet Üzerine Yazılar Prof. Dr. Kemali Satbaşı'ya Armağan*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2006.
- Wagner, Peter, *Modernliğin Sosyolojisi*, Çev. Mehmet Küçük, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1996.
- Walden Bello, Shea Cunningham, Bill Rau, *Karanlık Zafer-ABD, Yapısal Uyum ve Küresel Yoksulluk*, Çev. Fikret Başkaya, İmge Kitabevi, Ankara, 1998.
- Wallerstein, Immanuel, *After Liberalism*, New York: New Press, New York, 1995.
- Wallerstein, Immanuel, *Tarihsel Kapitalizm*, Çev. Necmiye Alpay, Metis Yayınları, Dördüncü Basım, İstanbul, 2006
- Wood, Ellen Meiksins, *Kapitalizm Demokrasiye Karşı*, Çev. Şahin Artan, İletişim Yayınları, 2003.
- Yayla, Atilla, *Liberal Bakışlar*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1993.
- Yeldan, Erinç, “Neo-liberalizmin İdeolojik Bir Söylemi Olarak Küreselleşme”, *Küresel Düzen: Devlet, Birikim ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- Yıldırım, Mustafa, *Project Democracy: Sivil Öümceğin Ağında*, Ulus Dağı Yayınları, 18. Basım, Ankara, 2008.

ÖZGEÇMİŞ

3 Eylül 1975 tarihinde Tokat'ta doğdum. 1993 yılında mezun olduğum Tokat Anadolu Lisesi'nin ardından aynı yıl Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde öğrenimime başladım. Hukuk Fakültesi'ndeki öğrenimimi ve avukatlık stajımı tamamladıktan sonra 2000 yılında Ege Üniversitesi Uluslararası İlişkiler bölümünde yüksek lisans programına kaydoldum. Halen İzmir'de avukatlık yapmayı sürdürüyorum.

ÖZET

Dünyanın ‘küreselleşme’ olarak anılan bir sürece girdiği fikrinin yaygın kabul gördüğü 1990’lı yılların başından bu yana, uluslararası siyasette ‘insan hakları’ kavramı son derece önemli bir yapıtaş olarak işlev görmektedir. Başta gelişkin metropol ülkeler olmak üzere, uluslararası siyasetin tayin edici aktörleri ‘insan hakları’ söyleminden yola çıkarak çevre ülkelere politik-ekonomik dönüşüm reçeteleri sunabilmekte, hatta aynı gerekçeyle askeri müdahalelerde dahi bulunabilmektedir. Söz konusu söylem, üzerinde tartışma götürmez bir evrensel uzlaşma bulunduğu varsayımıyla dünyanın yeniden yapılandırılmasında ideolojik manipülasyonun etkili bir aracı durumuna dönüştürülebilmektedir.

Günümüzün revaçtaki ‘insan hakları’ algısı, kendi ‘hak’ ve ‘özgürlük’ anlayışının gerek içerdiği, gerekse dışladığı öğeleri belirsiz kılarak mutlaklaştırıcı, tekçi ve hatta totaliter bir mite dönüşme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bu durum, insan hakları savunucularınca dışavurulan ‘çoğulcu’, ‘demokratik’ saiklerle yan yana getirildiğinde ironiktir.

Tez çalışması, ‘küreselleşme’ ile birlikte anılan ‘insan hakları’ söyleminin örtülü olarak içinde barındırdığı ‘hak’ ve ‘özgürlük’ tahayyülünü çözümlemeyi denemiştir. Bunu denerken, modern ‘hak’ ve ‘özgürlük’ kavramlarına kaynaklık eden ‘Aydınlanma Çağı’ndan bu yana söylemin hangi değişik evrelerden geçerek dönüştüğü, bu evrelerde ne tür dinamikler tarafından belirlenip etkilendiği üzerinde durulmuş, nihayet aynı yöntem günümüze de uyarlanmıştır. Zira bu çalışmada ortaya konulan sav, tarihin hiçbir döneminde ‘yansız’ ve hakikatte ‘tüm insanlık yararına’ bir ‘insan hakları’ anlayışından söz edilemeyeceğidir. ‘Haklar’ bir başkasının tecavüzünden korunmak için var olmak zorunda ise eğer, korunmaya değer hakkın çerçevesini kimin hangi ölçütlerle doldurduğu ve neye, kime karşı koruduğu sorularına cevaplar aranmıştır. Soğuk Savaş sonrası ‘küreselleşme’ sürecine tabi tutulan ‘insan hakları’ söylemi bu hakkı elinde tutan özneler tarafından ‘yeniden inşa’ edilmektedir.

ABSTRACT

In the early 1990s, the idea that the world has entered the phase of “globalization” process has gained an immense popularity in international arena, and, since then, the notion of “human rights” has also played a constitutive role in the structuring of international politics. One can observe that by taking the discourse of “human rights” as a point of departure, the advanced capitalist countries, as well as some other powerful policy making actors of international politics, have been able to impose certain “recipes” for the political and economic transformation of peripheral countries. It is also well-known that the same discourse has also been used to justify some military interventions into the sovereignty of these peripheral countries. By virtue of the assumption that there is an indisputable universal consensus on the meaning of human rights, this discourse has been transformed into an effective tool of ideological manipulation that is deployed to justify the process of the restructuring of the world politics.

To the extent that the dominant perception of “human rights” has remained ambiguous with respect to the scope and content of its own conception of “rights” and “freedoms”, there exists an imminent danger that the discourse of human rights could be transformed into a “monist”, ahistorical and even a totalitarian myth. It is quite ironic that in the wake of such a danger, the proponents of the discourse of human rights, as such, put forward the “virtues” of pluralism and democracy.

This thesis attempts to analyze the conceptions of “rights” and “freedoms” as the elements that are latently ingrained in the discourse of human rights and globalization. While so doing, the thesis investigates the historical process through which the discourse of human rights have been transformed by various social forces since the Age of Enlightenment, where the modern sense of rights and freedoms have been rooted. Accordingly, the main argument of this thesis is that, throughout history, there has never existed a notion of a true, universal and neutral conception of human rights that would be beneficial for the entire humanity. If what is called “rights” are assumed to exist for getting protection from the aggression of the others (enemies), the whole content of these “rights” would vary in accordance with the identity of those actors who have the power to shape the scope of these “rights” in such a way as to get better protection from their own actual or potential enemies. In this vein, it can be

argued that the discourse of “human rights”, which has been “globalized” in the aftermath of the Cold War, has been reconstructed in a way that it could provide protection for those actors who have the power to reshape it.